

Een wereld te herwinnen!

Inhoudsopgave

1. Een leefbare Aarde

De klimaat- en natuurcrisis eerlijk oplossen

2. Dierenrechten

Dieren hebben het recht om te leven naar hun aard

3. Voedsel en landbouw

Samen op weg naar betaalbaar, gezond en duurzaam eten

4. Economische systeemverandering

Genoeg voor iedereen, binnen de grenzen van de planeet

5. Zorg voor iedereen

Voorkomen is beter dan genezen

6. Groen en betaalbaar wonen

Genoeg ruimte voor ons allemaal

7. Kennis en cultuur

Een leven lang ontwikkelen

8. Een rechtvaardige samenleving

Vechten voor vrijheid, veiligheid en een integere overheid

9. Europa en internationale solidariteit

Naar een groene, rechtvaardige en diervriendelijke wereld

1. Een leefbare Aarde

De klimaat- en natuurcrisis eerlijk oplossen

Het is de grootste uitdaging waar onze generatie voor staat: de Aarde leefbaar krijgen en houden voor al haar bewoners. We kunnen de problemen samen oplossen, maar niet met de manier van denken die de problemen heeft veroorzaakt. Er is een radicale koerswijziging nodig. We zullen afscheid moeten nemen van het hardnekkige misverstand dat de mens boven de natuur staat. We zijn juist volledig afhankelijk van de ecosystemen waar we onderdeel van zijn. Daarom kiest de Partij voor de Dieren een volstrekt ander uitgangspunt dan alle andere politieke partijen. Wij zijn de enige partij die niet de kortetermijnbelangen van de westerse mens en z'n geld centraal stelt, maar keuzes maakt vanuit het brede perspectief van een leefbare Aarde. Dieren, klimaat, natuur en milieu hebben bij ons een volwaardige plek naast de mens. Ecocentraal in plaats van egocentraal. We zijn de eerste generatie die de gevolgen ziet van de klimaat- en natuurcrisis, en we zijn de laatste generatie die het tij nog kan keren. De tijd om te veranderen is nu. Samen kunnen we kiezen voor een groene en sociale toekomst, voor iedereen.

De gevolgen van de klimaat- en natuurcrisis zijn inmiddels overal zichtbaar. Overstromingen, bosbranden en zware stormen eisen wereldwijd hun tol. Hete zomers, langdurige droogte en stortregens zijn het nieuwe normaal. Planten en dieren sterven in angstaanjagend tempo uit. Tropisch regenwoud verdwijnt, de oceanen warmen op en verzuren. Als de wereld niet massaal in actie komt, stevenen we af op 2,8 graden opwarming aan het einde van deze eeuw. Grote delen van de wereld kunnen onbewoonbaar worden of in zee verdwijnen.

De mensen die het minst aan klimaatverandering bijdragen, worden nu al het zwaarst getroffen. In arme landen worden mensen bedreigd in hun bestaanszekerheid door mislukte oogsten, de stijgende zeespiegel, extreme hitte en de verspreiding van infectieziektes. Klimaatrampen zorgen ervoor dat hele leefgebieden van mens en dier in één klap verdwijnen. Armere landen hebben geen geld om zichzelf te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering, terwijl het juist de rijke landen zijn die het meest bijdragen aan de opwarming van de Aarde. Ook in Nederland raken de gevolgen van de klimaatcrisis groepen in een kwetsbare positie harder dan groepen die wel een stootje kunnen hebben. Stijgende voedselprijzen door klimaatverandering tasten de bestaanszekerheid van mensen met lage inkomens nog verder aan. Hittegolven hakken er zwaarder in wanneer je bent aangewezen op een slecht geïsoleerd appartement in een sterk versteende buurt, dan wanneer je verkoeling kunt zoeken in je tuin in een lommerrijke villabuurt.

Zo verergert de klimaatcrisis bestaande ongelijkheid. En als er niets verandert, wordt in Nederland de ongelijkheid nog groter. Burgers en kleine bedrijven betalen energiebelasting, grote vervuilers niet of nauwelijks. Zij krijgen zelfs geld toe om te 'verduurzamen'! Terwijl datacenters met financiële steun van de overheid kostbare windenergie opslurpen, zitten mensen aankomende winter in de kou omdat het energiezuinig maken van (sociale) huurwoningen veel te traag gaat. En terwijl de rijkste 1% zich kan veroorloven met privéjets de wereld rond te vliegen, wordt het openbaar vervoer voor ons allemaal steeds duurder. Dit soort politieke keuzes – want dat zijn het – zijn woestmakend. De Partij voor de Dieren gooit het roer radicaal om.

Door dezelfde politieke keuze om grote vervuilers (in de agro-industrie) te ontzien en burgers te laten opdraaien voor de gevolgen, ligt er ondertussen nog altijd een verstikkende stikstofdeken over ons land. De natuur staat op instorten. Het aantal plant- en diersoorten neemt in schrikbarend tempo af. Leefgebieden zijn versnipperd, sterk ingekrompen of dreigen te verdwijnen. Sinds de uitspraak van de Raad van State in 2019 is de overheid nog geen steek verder in het beschermen en herstellen van de natuur en het creëren van een gezond verdienmodel voor duurzame boeren. Want

ook zij zijn slachtoffer van deze situatie. Zij hebben helemaal geen belang bij veevoerbouwen, landbouwgif en kunstmest. Juist boeren hebben enorm veel te winnen bij schoon water, een gezonde bodem en schone lucht. Want voor het verbouwen van gezond voedsel, nu én straks, hebben ze juist de natuur nodig.

De problemen waar we voor staan hebben een gemeenschappelijke deler: de vee-industrie. Het feit dat we zo veel dieren in stallen proppen in Nederland is niet alleen een ramp voor de dieren. De vee-industrie is een van de grootste uitstoters van broeikasgassen en dé oorzaak van de natuurcrisis. Het leidt tot vervuiling van ons grondwater, van ons drinkwater, tot stankoverlast en gezondheidsschade voor omwonenden, verlies van vruchtbare bodems, ontbossing en een groter risico op een volgende pandemie. Met een krimp van minstens 75% van het aantal dieren in de vee-industrie pakken we al deze problemen tegelijkertijd aan. Duurzame landbouw betekent bovendien een normaal inkomen voor de boer en betaalbaar, duurzaam eten in de supermarkt.

Voor een eerlijke transitie naar een groen, schoon en diervriendelijk land, zal de vervuiler wat de Partij voor de Dieren betreft dus moeten gaan betalen voor de schade die hij heeft aangericht. De veevoerbouwers, slachthuizen en stallenbouwers die profiteren van de enorme veehouderij ten koste van de dieren, de boeren en de natuur. De vervuilende industrie en de fossiele energiebedrijven, die profiteren van fossiele subsidies en weigeren hun klimaatvernietigende verdienmodel aan te passen. En de financiële sector, die deze crises mede mogelijk maakt.

Als we de klimaat- en natuurcrisis in samenhang én op een eerlijke manier oplossen, krijgen we er een schoon, groen en diervriendelijk land voor terug. Met behulp van de zon en de wind, waarmee we de baas worden over onze eigen schone energie. Met isolatie en renovatie, zodat onze huizen comfortabel worden terwijl de energierekening daalt. Met gezond en plantaardig voedsel, goed voor de dieren, goed voor natuur en klimaat, en goed voor onszelf. Kortom, met economische ontwikkeling binnen de grenzen van de planeet en bestaanszekerheid voor iedereen. Een land waar iedereen een plek heeft om te wonen, werken en zichzelf te zijn zonder dat we daarvoor de Aarde uitputten. We veranderen daarom definitief van koers; van economische groei naar ecologische groei. Voor een groene, schone en leefbare planeet, voor al haar bewoners.

Stop de opwarming van de Aarde

Nederland heeft de verantwoordelijkheid zo snel mogelijk zo veel mogelijk te doen om de opwarming van de Aarde te beperken. Dat vergt niets anders dan een crisisaanpak. Iedereen gaat bijdragen aan de transitie naar een duurzame samenleving.

- Nederland zet zich maximaal in om de opwarming van de Aarde te beperken tot 1,5 graden Celsius. In 2030 zijn we klimaatneutraal. Deze nieuwe reductiedoelstelling wordt vastgelegd in de Klimaatwet. Nederland neemt een voortrekkersrol in het toezien op de mondiale uitvoering van het Parijsakkoord.
- Met een Burgerberaad voor het klimaat betrekken we burgers bij oplossingen voor de klimaat- en natuurcrisis. Het Burgerberaad vormt een dwarsdoorsnede van de samenleving en krijgt heldere integrale voorwaarden mee: bijdragen aan de oplossing van de klimaat- en biodiversiteitscrisis en een leefbare Aarde voor mens en dier. De regering heeft de plicht om de aanbevelingen in beleid en regelgeving om te zetten.
- Er komt een ministerie van Klimaat en Biodiversiteit.
- De minister-president geeft iedere maand een persconferentie over het klimaat.
- Geen enkele sector is uitgezonderd van de klimaatdoelen. De luchtvaart, scheepvaart, veehouderij en de financiële sector verliezen hun uitzonderingspositie.

- Er komt een klimaatplicht voor grote vervuilers en financiële instellingen. Bedrijven moeten met een klimaatplan laten zien hoe ze hun uitstoot in de hele keten terugdringen. Een overtuigend klimaatplan wordt een harde voorwaarde voor duurzaamheidssubsidies.

Rechtvaardig klimaatbeleid: de vervuiler betaalt

Een rechtvaardige transitie is een transitie waarbij de vervuiler betaalt, in plaats van mensen die de problemen niet veroorzaakt hebben. Slechts een handjevol bedrijven veroorzaakt het merendeel van de broeikasuitstoot. Decennialang hebben deze bedrijven bakken met geld verdiend, terwijl zij de atmosfeer gratis vervuilden en klimaatbeleid saboteerden. En nog altijd zijn veel fossiele bedrijven niet van plan om van hun winstgevende verdienmodel af te stappen. Ook profiteren de fossiele industrie en de vee-industrie nog altijd voor miljarden aan belastingvoordelen, subsidies en kortingen. De rekening is door opeenvolgende kabinetten neergelegd bij mensen elders, mensen met lage inkomens hier en bij volgende generaties. Op alle mogelijke manieren onacceptabel. Een goed klimaatbeleid is dringend nodig om deze crisis te beteugelen.

- Er komt een klimaatrechtvaardigheidstoets voor alle klimaatplannen en subsidies.
- Fossiele subsidies en andere vormen van bevoordeling van fossiele bedrijven schaffen we af. Het geld dat vrijkomt investeren we in een sociaal rechtvaardige energietransitie.
- We verhogen de belasting op CO₂ en breiden die uit naar alle broeikasgassen en sectoren. Gratis rechten worden ingetrokken.
- Er komt een extra winstbelasting voor fossiele energiebedrijven.
- De huidige energielasting is onrechtvaardig omdat grootverbruikers relatief veel minder betalen dan burgers en het mkb. We introduceren een progressieve energielasting die mensen met lage inkomens ontziet en ervoor zorgt dat grootverbruikers meer gaan betalen.
- Ook voor de agro-industrie gaat gelden dat de vervuiler betaalt: de grote bedrijven die decennialang veel geld hebben verdiend aan de intensieve landbouw (zoals veevoederleveranciers, slachthuizen en agrarische banken) gaan meebetalen aan de landbouwtransitie.
- De rijkste 1% van de bevolking vervuilt het meest en verduurzaamt het minst. We stoppen onnodige en extreem vervuilende luxeconsumptie. Er komt een einde aan privéjets en superjachten.
- Reclame door de fossiele industrie en voor fossiele producten en diensten verergert de klimaatcrisis. We verbieden fossiele reclame en er komt een waarschuwing op verkooppunten van fossiele brandstof, vliegvluchten, cruisereizen en voertuigen met een fossiele brandstofmotor.
- Door vervuilers niet langer te subsidiëren, maar juist te laten betalen voor de schade die ze hebben aangericht, komt er heel veel geld vrij voor rechtvaardig klimaatbeleid. Klimaatmaatregelen voor burgers worden betaalbaar, mensen met lage inkomens worden financieel ontzien. Een comfortabel en warm huis, snel en duurzaam van A naar B reizen en gezond en biologisch eten moeten bereikbaar zijn voor iedereen. We pakken energiearmoede aan.
- Er is een groot tekort aan menskracht voor de duurzame transitie. Daarom bieden we aantrekkelijke omscholingstrajecten, coaching en andere vormen van persoonlijk maatwerk aan voor de vele groene banen en zinvolle banen die een duurzame samenleving te bieden heeft.
- Landen die het minst vervuilen worden het zwaarst getroffen door de klimaatcrisis. We betalen een eerlijke bijdrage aan mondiale klimaatfinanciering, zowel voor de transitie als voor schade en

herstel van door de klimaatcrisis veroorzaakte rampen. We voeren daarnaast een schade- en herstelheffing in voor fossiele bedrijven.

Energie besparen loont

Ieder deugdelijk energiebeleid heeft 3 maatregelen bovenaan de lijst met prioriteiten: besparen, besparen en besparen. Iedere vorm van energieopwekking gaat immers gepaard met impact op de leefomgeving. En energie die je niet gebruikt, hoef je ook niet op te wekken. Daarom is de Partij voor de Dieren de aanjager van het maken van moedige keuzes. Een megadatascenter in Zeewolde voor het Amerikaanse bedrijf Meta (voorheen Facebook)? Terwijl daar 115 (!) windmolens voor nodig waren? Dat gaan we niet doen. Samen met de lokale bevolking hebben we de komst van dit energieslurpende hyperscala-datascenter tegengehouden, waarmee we enorm veel energie en ruimte hebben uitgespaard. Is het noodzakelijk en belangrijk? Of kunnen we ook zonder - en scheelt dat in (bijvoorbeeld) de bouw van windmolens? Zó kijkt de Partij voor de Dieren naar het energievraagstuk. Kwestie van durven kiezen.

Daar waar energie belangrijk en noodzakelijk is, is nog heel veel besparingswinst te behalen: het energiezuinig maken van (bijvoorbeeld) onze huizen en kantoren loont enorm. De energierekening gaat omlaag en mensen wonen comfortabeler. Daarnaast zorgt energiebesparing niet alleen voor minder CO₂ -uitstoot, ook maakt het ons minder afhankelijk van olie- en gasproducerende landen. De Partij voor de Dieren geeft energiebesparing daarom prioriteit.

- In 2030 gebruikt Nederland 50% minder energie ten opzichte van 1990.
- Er komt een nationaal plan energiebesparing. Grootverbruikers moeten verplicht een energiebesparingsplan inleveren.
- De energiebesparingsplicht voor bedrijven wordt strenger gehandhaafd en de terugverdientijd wordt verhoogd.
- We maken scherpe keuzes over welke sectoren wel en welke geen onderdeel kunnen zijn van een duurzame samenleving. Onnodige energieslurpende sectoren zoals de gangbare sierteelt en de kunstmestindustrie worden afgebouwd. Schaats- en skibanen sluiten in de zomer en de horeca houdt haar terrassen, maar niet meer met terrasverwarmers.
- De industrie bespaart energie door een combinatie van een lagere vraag naar nieuwe producten in bepaalde sectoren, elektrificatie van processen, minder en efficiënter gebruik van grondstoffen, inzet van groene waterstof, meer hergebruik en recycling en meer efficiëntie.
- Een datascenter gebruikt evenveel energie als honderdduizenden huishoudens. Groene stroom kan daardoor niet meer worden gebruikt om huishoudens van schone energie te voorzien en andere industrieën te verduurzamen. Er komt daarom een rem op de bouw van datacenters.
- Er komen strikte normen voor energieverbruik van apparaten en vervoermiddelen.
- Airconditioners leiden tot extreme toename van het stroomverbruik. Een grote boom werkt bij hitte net zo verkoelend als tien energieslurpende airco's. We ontmoedigen de verkoop van airconditioners en stimuleren het hittebestendig maken van gebouwen en huizen door middel van zonwering, duurzame koeling en natuurlijke oplossingen zoals bomen en groene daken.
- Onnodig energiegebruik wordt tegengegaan. Overbodige verlichting in kantoren, etalages of voor reclame wordt aan banden gelegd.

Versnellen naar een duurzaam en eerlijk energiesysteem

Het energiesysteem van de toekomst is duurzaam, schoon en betaalbaar. Daarvoor is een snelle afbouw van fossiele bronnen nodig, een snelle groei van hernieuwbare energie en een transformatie

van de industrie (energie en grondstoffen), ons vervoerssysteem en onze gebouwen. Deze transformatie vergt scherpe politieke keuzes.

Energie is wat de Partij voor de Dieren betreft een basisbehoefte in handen van ons allemaal, burgers en overheid. Het kan niet langer het handelswaar van multinationals zijn. We maken een eind aan deze botsing tussen commerciële en maatschappelijke belangen. We investeren in een energiesysteem dichtbij huis, opgewekt op eigen dak of in beheer van de wijk of de buurt. We maken het energiesysteem eerlijk door ervoor te zorgen dat burgers zeggenschap krijgen, (mede) eigenaar kunnen worden en delen in de opbrengsten.

Energie - ook duurzame energie - is niet altijd in overvloed beschikbaar. Het is daarom verstandig om te schakelen naar een slim energiesysteem waarin gestuurd wordt vanuit die schaarse beschikbaarheid. We zorgen dat het gebruik van elektriciteit zoveel mogelijk plaatsvindt wanneer er veel voorhanden is - omdat de zon schijnt of omdat de wind waait - en minder wanneer het aanbod lager is. Zo voorkomen we problemen op het net, beperken we grondstoffengebruik en voorkomen we tekorten voor huishoudens en essentiële voorzieningen. Voor de momenten dat het aanbod laag is, investeren we in opslag van energie (warmte en warmte-koude opslag, batterijen, waterstof) voor essentiële voorzieningen.

- Ons energiesysteem komt in publieke handen. Omwonenden hebben zeggenschap over het soort opwekking en de locatie; ook zijn zij de eerste afnemers en bepalen zij wat er met de opbrengsten gebeurt. Die kunnen bijvoorbeeld gebruikt worden voor de lokale bibliotheek, of het voetbalveld, of geïnvesteerd worden in nieuwe duurzame energieprojecten.
- Er komen goedkope leningen en (fiscaal) goede regelingen voor het opwekken en opslaan van energie op wijkniveau. Coöperatief eigendom wordt gestimuleerd en de subsidieregeling coöperatieve energieopwekking (SCE) wordt uitgebreid.
- Duurzame energie krijgt voorrang op het energienetwerk, met 'slimme energienetten' (smart grids), die gevoed worden door kleinschalige en decentraal opgewekte groene energie. De privacy van gebruikers en leveranciers mag daarbij niet in het geding komen.
- Zonnepanelen op gebouwen worden de norm. Alle nieuwbouwwoningen worden voorzien van zonnepanelen. Er komen geen zonneparken in de natuur of op landbouwgrond, alleen in het specifieke geval rondom de luchthaven Schiphol.
- Iedereen krijgt de mogelijkheid zonnepanelen te plaatsen. Juist mensen die nu nog geen zonnepanelen hebben, moeten in de toekomst kunnen profiteren van het financiële voordeel van salderen. De huidige salderingsregeling blijft dus voor mensen die nu nog geen zonnepanelen hebben. De regeling wordt afgebouwd voor mensen die al wel zonnepanelen hebben, met inachtneming van de terugverdientijd. Er komt aanvullend beleid voor woningcorporaties, huurders en huiseigenaren die geen zonnepanelen kunnen betalen, om zonne-energie op te wekken en te kunnen salderen. Zelf opgewekte elektriciteit moet terug kunnen worden geleverd aan het net, zonder kosten en belastingvrij. Ook huurders krijgen de mogelijkheid om terug te leveren en te profiteren van een lagere energierekening.
- We investeren in wind op zee. De regels voor de bescherming van natuur en dieren zijn daarbij net zo belangrijk als een oplossing voor het klimaat. Er komt vooraf een toets op de ecologische effecten en er wordt niet gebouwd in natuurgebieden.
- Wind op land is een belangrijke energiebron voor een duurzame toekomst, waarbij de voorwaarde geldt dat de gezondheid van mensen en de natuur niet worden aangetast. We zorgen ervoor dat omwonenden vroeg betrokken worden bij het proces en daarna (mede) eigenaar kunnen worden van het windpark, zodat zij er als eerste van profiteren.

- Energiebedrijven worden verplicht een minimumpercentage aan duurzame in Nederland opgewekte stroom te leveren. Dit percentage wordt jaarlijks verhoogd.
- Wat na serieuze energiebesparing en eigen zon en wind nog nodig is, importeren we aan groene stroom uit het buitenland. Waar nodig gebruiken we groene waterstof. De waterstofinfrastructuur blijft in publieke handen.

Een duurzaam elektriciteitsnet in 2030

Elektriciteit wordt de belangrijkste energiedrager van de toekomst. Daarom moet het elektriciteitsnet worden uitgebreid en verzaamd. Het bestaande net loopt nu al tegen zijn grenzen aan. Burgers, mkb en grote bedrijven hebben te maken met een elektriciteitsnet dat steeds voller raakt. Omdat de verzwaaring van het elektriciteitsnet niet van vandaag op morgen geregeld is, moeten er prioriteiten worden gesteld. We zullen moeten accepteren dat niet alles meer mogelijk is. Daarom moeten we keuzes maken wie, waar en hoe(veel) gebruik kan maken van het net. Vanwege het grote aandeel van de industrie in de energievraag in Nederland (ruim 40%) bekijken we kritisch welke sectoren een duurzame toekomst hebben, en welke niet. Daarbij geldt ook; hoe dichter de opweklocatie bij de plek waar de energie wordt gebruikt hoe beter, want dan hoeft er minder getransporteerd te worden.

- Door volop in te zetten op energiebesparing en decentrale energiesystemen wordt de opgave een stuk minder groot. We maken scherpe keuzes welke sectoren wel en welke geen onderdeel kunnen zijn van een duurzame samenleving en dus gebruik kunnen maken van het elektriciteitsnet. Burgers en voorzieningen van maatschappelijk belang, zoals ziekenhuizen, sportverenigingen en aardgasvrije woonwijken, krijgen voorrang op het elektriciteitsnet. Nederland zet zich in de EU in om dit mogelijk te maken. De regel dat volgorde van aanvraag bepalend is, wordt geschrapt. Zo voorkomen we dat de schaarse ruimte op het net wordt weggegeven aan datacenters of cryptominers.
- We verzwaren (inter)nationale, regionale en lokale elektriciteitsnetten. Daarnaast zetten we in op efficiënt gebruik van het net door pieken te voorkomen en het elektriciteitsnet zo veel mogelijk dag en nacht te gebruiken.
- De aanlanding van elektriciteit van wind op zee wordt afgestemd op de plekken waar de elektriciteit in de toekomst gebruikt gaat worden. Dat zijn niet automatisch de plekken van de huidige fossiele energieclusters.

Een einde aan fossiele brandstoffen

We moeten zo snel mogelijk van onze afhankelijkheid van olie, kolen en gas af. Ons land behoort op dit moment tot de slechtst presterende landen in Europa op het gebied van duurzame energie. Om de klimaatdoelen te halen moeten olie, kolen en gas in de grond blijven.

Welke energie-intensieve bedrijven overleven, kan niet door de markt worden bepaald. De overheid moet immers veel investeren in de nieuwe energie-infrastructuur. Niet alles kan. Zo maken we capaciteit vrij om de infrastructuur voor burgers en duurzame, circulaire bedrijven op tijd te versterken. De bestaande plannen voor energie-infrastructuur gaan uit van de bestaande vraag uit de bestaande industrie. Die passen we aan.

- In 2030 gebruikt Nederland geen olie, kolen en gas meer. Er komt een ambitieus afbouwplan voor fossiele brandstoffen waarbij de industrie als eerst wordt aangepakt. We nemen hier in ieder

geval in op dat we stoppen met vervuilende, energieslurpende sectoren, zoals kunstmestproductie en gangbare sierteelt.

- We stoppen met olie- en gaswinning op land en op zee. Er worden geen (nieuwe) vergunningen afgegeven, ook niet bij Ternaard in de Waddenzee. De gaskraan in Groningen gaat definitief dicht, en blijft dicht.
- De kolencentrales sluiten zo snel mogelijk en worden niet omgebouwd tot biomassacentrales.
- Het gebruik van lege gasvelden voor de opslag van (geïmporteerd) aardgas wordt zo snel mogelijk afgebouwd. Het storten (injecteren) van vervuild water in lege gasvelden, zoals in Twente en Schoonebeek, wordt direct gestopt.
- Schalie- en steenkoolgas blijven in de grond, de winning wordt verboden. Er komen geen vergunningen voor proefboringen. Bestaande vergunningen worden ingetrokken.
- Zeer vervuilende fossiele brandstoffen, zoals teerzandolie en schaliegas, komen Europa niet meer in; Nederland maakt zich daar internationaal sterk voor. De import van LNG afkomstig uit schaliegas wordt zo snel mogelijk afgebouwd.
- Banken en aandeelhouders nemen risico's en hebben te lang gedacht dat ze winst konden maken ten koste van de Aarde. Banken en bedrijven die zich ten koste van de planeet blijven verrijken, verdienen niet langer de bescherming van de overheid voor hun ondernemingsvrijheid en kapitaal.

Stop met investeren in schijnoplossingen

Tijdens een crisis moet je de moed opbrengen om de keuzes te maken die nodig zijn. We hebben nog maar enkele jaren de tijd om de ergste gevolgen van de klimaatcrisis te voorkomen. Daarom moeten we investeren in oplossingen die nu werken en geen broeikasgassen aan de atmosfeer toevoegen. We kunnen bovendien klimaat en natuur niet los van elkaar zien. Zonder gezonde natuur verliest de Aarde haar CO₂-opnamecapaciteit. We zetten alles op alles om de natuur te beschermen en te versterken.

- Regels voor de bescherming van de natuur worden niet versoepeld voor klimaatmaatregelen.
- Het afvangen en opslaan van broeikasgassen (*carbon capture and storage*, CCS) stimuleert bedrijven door te gaan met vervuiling. We stoppen met CCS en draaien de subsidiekraan dicht.
- Nederland bouwt geen nieuwe kerncentrales en bestaande centrales worden zo snel mogelijk gesloten. Kerncentrales komen te laat, de bouw duurt jaren terwijl de klimaatcrisis nu actie vergt. Het kost miljarden aan belastinggeld, die we beter kunnen steken in het sneller terugdringen van de uitstoot. En het is immoreel om toekomstige generaties met nog meer kernafval op te zadelen.
- We stoppen met warmtenetten aangesloten op de fossiele industrie, zoals raffinaderijen en afvalverbrandingsinstallaties.
- Waterstof op basis van fossiele brandstoffen of kernenergie staan we niet toe. Alleen groene waterstof kan onderdeel zijn van de Nederlandse energietransitie.
- De Partij voor de Dieren is vanaf dag 1 de aanjager geweest van het verzet tegen biomassacentrales. Het verbranden van hout voor energie is nooit een goed idee geweest: het verergerd het klimaatprobleem, draagt bij aan de biodiversiteitscrisis en is ook nog eens slecht voor de gezondheid van omwonenden. Het certificeringssysteem is zo lek als een mandje. Gelukkig groeit dit besef. Wat de Partij voor de Dieren betreft komt er zo snel mogelijk een verbod op het verbranden van houtige biomassa voor de opwekking van warmte en elektriciteit. De bouw van nieuwe biomassacentrales wordt gestaakt en subsidies worden per direct gestopt.

- Biobrandstoffen zijn geen duurzame oplossing voor de transport- en mobiliteitssector. Landbouwgewassen in de tank dragen bij aan biodiversiteitsverlies en bedreigen de voedselvoorziening. Er komt een einde aan de bijmengverplichting.
- Groen gas gemaakt van mest en ander agrarisch afval houdt de intensieve veehouderij in stand. We stoppen met mestvergisters.

Klimaatrechtvaardigheid voor Caribisch Nederland

Caribisch Nederland ligt in de frontlinie van de klimaatcrisis. Zeespiegelstijging kan al deze eeuw een vijfde van Bonaire opslokken. De koraalriffen lijden onder het opwarmende en verzurende zeewater. Lange periodes van hitte en droogte maken het leven voor mensen, dieren en planten moeilijker. De gevolgen van de klimaat- en natuurgroei kunnen bovendien de bestaande armoede op de eilanden verergeren, bijvoorbeeld door het verdwijnen van het koraal en daarmee een groot deel van het toerisme. Toch is er nauwelijks geld beschikbaar vanuit het Rijk voor de eilanden om zich te kunnen aanpassen aan de verslechterende omstandigheden. Bonaire, Saba en Statia (Sint Eustatius) horen als bijzondere gemeenten bij Nederland en zouden niet achtergesteld mogen worden ten opzichte van de rest van Nederland. En ook de andere landen die bij ons koninkrijk horen, Aruba, Curaçao en Sint Maarten, verdienen hierbij onze steun.

- Er komt een eerlijk deel van het klimaatbudget beschikbaar voor Bonaire, Saba en Statia (Sint Eustatius) voor de omschakeling naar een duurzame economie en energievoorziening en voor aanpassing aan het snel veranderende klimaat. Bijzondere aandacht is er voor de bescherming van de koraalriffen, omdat het bijzondere natuur is, maar ook omdat het belangrijk is als natuurlijke kustbescherming. Het Rijk stelt hierbij ook expertise beschikbaar voor bijvoorbeeld waterbeheer.
- We investeren in duurzame teelten van betaalbaar voedsel op de eilanden, zodat de bewoners minder afhankelijk zijn van duur geïmporteerd voedsel.

Circulair produceren en consumeren

Maatregelen tegen klimaatverandering en biodiversiteitsverlies zetten geen zoden aan de dijk als we steeds meer spullen blijven produceren en consumeren die we helemaal niet nodig hebben. Als wereldwijd iedereen zou leven zoals in Nederland, dan zouden we meerdere aardbollen nodig hebben. Om al die producten te maken zijn bovendien grondstoffen nodig, en daarvan kunnen we er maar zoveel gebruiken als de Aarde ons kan geven.

De Partij voor de Dieren neemt een voorbeeld aan de natuur, waarin processen van ontwikkeling geheel zonder verspilling plaatsvinden. We zetten daarom in op een circulaire economie, waarin zo zuinig mogelijk wordt omgegaan met grondstoffen. Dat vraagt wat, want onze samenleving is vergaand doorgeslagen naar een verspillende consumptiemaatschappij, ten koste van alles wat werkelijk belangrijk is. De balans moet dringend worden hersteld. De Partij voor de Dieren deinst er niet voor terug om het voortouw te nemen en kritisch te bevragen wat we nodig hebben en wat verspillende onzin is. Auto's die zo groot zijn geworden dat ze niet eens meer normaal in de parkeervakken passen, fat bikes en elektrische stepjes die niet alleen veel grondstoffen gebruiken maar ook gewone fietsers en wandelaars verdringen, steeds weer nieuwe modecollecties terwijl we meer dan genoeg kleding hebben – het vraagt allemaal dat we prioriteiten durven stellen en keuzes durven maken. Burgers mogen tenslotte van de overheid verwachten dat die de basis van ons

bestaan beschermt, en grenzen stelt aan wat die basis bedreigt voor het financiële gewin van enkelen. Net als bij energie is besparen, in dit geval van grondstoffen, cruciaal om een circulaire economie te bereiken. Door vermindering van ons grondstoffen- en energieverbruik worden we bovendien minder afhankelijk van landen buiten de EU voor kritieke grondstoffen voor de energietransitie, voor digitalisering en voor medische apparatuur. Aan de hand van de strategieën op de R-ladder (*refuse, reduce, reuse*) verminderen we de hoeveelheid grondstoffen die jaarlijks worden gebruikt drastisch.

- Nederland heeft in 2030 een volledig circulaire economie.
- Er komt een Grondstoffenwet met bindende verplichtingen voor het terugdringen van grondstoffengebruik.
- In de Rijksbegroting komt naast de uitgavenplafonds ook een grondstoffenplafond. De overheid mag alleen beleid en plannen uitvoeren als dat binnen het grondstoffenplafond past.
- Er komt een nationaal plan met afdwingbare doelstellingen om het aantal spullen dat we produceren en consumeren omlaag te brengen. De duurzame, circulaire optie wordt de aantrekkelijke optie en we verrekenen milieuschade in de prijzen van producten.
- We leven in een wegwerpmaatschappij. Van telefoons die niet kunnen worden geüpdatet tot fast fashion; we dringen het gebruik van wegwerpproducten zo veel mogelijk terug.
- Er komen strengere eisen voor het ontwerp van nieuwe producten. Producten moeten gemaakt worden van zo min mogelijk materialen en de materialen die worden gebruikt moeten eenvoudig kunnen worden hergebruikt. Ook moeten producten zo lang mogelijk meegaan en eenvoudig te repareren zijn.
- Hergebruik en reparaties worden in ere hersteld. Dat is betaalbaar voor iedereen en levert fijne banen op. We stimuleren de tweedehands markt, ruil- en deelplatformen en reparatiediensten. Voor het repareren of herstellen van producten hoeft geen btw meer te worden betaald. De industrie en de bouw gaan verplicht materialenpaspoorten gebruiken.
- Door de belasting aan te passen maken we gerecyclede grondstoffen goedkoper dan grondstoffen die voor het eerst gewonnen zijn, denk bijvoorbeeld aan staal, glas en plastic.
- Het huidige statiegeldsysteem voor plastic flessen en blikjes wordt uitgebreid naar alle drankverpakkingen, zoals sapflesjes en drankenkartons. Ook wordt er gewerkt aan het verbeteren van het huidige systeem zodat alle plastic flesjes en blikjes kunnen worden ingeleverd bij de locatie waar ze zijn verkocht, ook als ze gedeukt zijn. De verantwoordelijkheid voor het statiegeldsysteem komt in handen van de overheid in plaats van bij het bedrijfsleven.
- Zuivere grondstofstromen zijn essentieel in het streven naar een circulaire economie. Nederland pleit daarom in Europa voor een uitbreiding van de regelgeving voor etikettering van consumentengoederen en voedsel. Naast de reeds geldende eisen dienen ook de gebruikte grondstoffen van de verpakking te worden vermeld. Zo worden onzichtbare materialen zoals plastic coatings op papieren wikkels zichtbaar en wordt het makkelijker de verpakking op de juiste manier bij het afval te scheiden. Producenten worden verplicht verpakkingen uit gemixte materialen terug te dringen.

Stop plasticvervuiling

Plastic voedt de klimaatcrisis en vervuult de natuur. Het komt terecht op een gigantische afvalberg of het drijft in zee en draagt bij aan de plasticsoep. Dieren raken erin verstrikt of slikken het door. De productie van plastic neemt nog altijd exponentieel toe. Als we dit probleem niet snel aanpakken, verdrinken we erin. Wij zeggen nee tegen plastic.

- Er komt een verbod op wegwerpplastic. Daar waar nog plastic wordt gebruikt, moet dat gerecycled zijn. We dringen het gebruik van plastic verpakkingsmateriaal vergaand terug door in te zetten op herbruikbare verpakkingen en bijvullen/refill in de supermarkt.
- We verbieden het toevoegen van microplastics aan producten, zoals cosmetica. Er komen regels voor fabrikanten om het vrijkomen van microplastics bij gebruik van hun producten tegen te gaan.
- Er komt een belasting op virgin/nieuw plastic.

Een wereld zonder afval

De wereldwijde afvalberg groeit sneller dan de wereldbevolking. Bij afvalverbranding komen veel schadelijke stoffen vrij, zoals CO₂, stikstof en fijnstof. Zwerfafval vervuult de natuur en het water en is een gevaar voor dieren. Door in te zetten op een circulaire economie hebben we uiteindelijk geen afval meer.

- We bouwen de overcapaciteit van afvalverbrandingsinstallaties (AVI's) zo snel mogelijk af en stoppen met de import van buitenlands afval. We voorkomen afhankelijkheid van afvalverbranding voor onze energievoorziening.
- Bedrijven gaan betalen voor het afval dat ze veroorzaken. Dit mag geen afkoop worden. De overheid neemt het voortouw en zorgt ervoor dat bedrijven flink minder afval gaan produceren en overstappen op hergebruik.
- Sigarettenfilters staan op nummer één in de top tien van gevonden zwerfafval. We verbieden de verkoop van sigarettenfilters en er komen – net als in andere landen – rookvrije stranden en andere rookvrije gebieden langs water.
- We verbieden het oplaten van met gas gevulde ballonnen en de verkoop en het oplaten van wensballonnen. Ballonnen komen neer in het water en in natuurgebieden en kunnen dodelijk zijn voor dieren. Biologisch afbreekbare ballonnen zijn geen oplossing: deze kunnen alleen onder de juiste omstandigheden afbreken in de natuur, wat vaak jaren duurt.
- De ja-ja-sticker wordt landelijk ingevoerd. De regel wordt: je ontvangt geen reclamefolders, tenzij je daar met een sticker op je brievenbus om vraagt.

Rechten voor de natuur

De natuur is het fundament van ons bestaan. Zonder de natuur is er geen schone lucht, water of voedsel. Bestaande natuurregels blijken de natuur onvoldoende te beschermen voor huidige en toekomstige generaties. De natuur heeft te lijden onder de toenemende droogte en extreme weersomstandigheden, stikstof en menselijke activiteiten. Er moet vaak een rechter aan te pas komen om de uitvoering van de natuurregels af te dwingen. Door het erkennen van grondrechten voor de natuur zal het belang van de natuur aan de voorkant worden meegewogen in plaats van achteraf in een rechtszaak beslecht. Mensen of bedrijven die de natuur ernstig beschadigen moeten worden gestraft.

- Rechten voor de natuur worden opgenomen in de Grondwet.
- Door natuurgebieden zoals de Waddenzee rechten te geven, kunnen deze gebieden beter worden beschermd tegen schadelijke activiteiten.
- Het welbewust grootschalig beschadigen van ecosystemen, ofwel ecocide, wordt strafbaar. We voegen ecocide als misdaad toe aan het Wetboek van Strafrecht. Het Internationaal Strafhof krijgt de mogelijkheid om bedrijven en landen voor ecocide te vervolgen.

Laat de natuur niet stikken

De natuur heeft waarde van zichzelf. De natuur kan prima zonder de mens, maar de mens niet zonder de natuur. Door de uitstoot van stikstof verslechtert de natuur enorm. Dit is een symptoom van een veel groter probleem. Wat de 'stikstofcrisis' is gaan heten, is een tastbaar gevolg van een economie die ver buiten de draagkracht van de planeet is gegroeid. Niet alleen stikstof heeft een negatieve impact op de natuur. Ook de toenemende droogte, deels te verklaren door de klimaatcrisis, de dramatische vervuiling van het water, enorme hoeveelheden mest en de schade die door landbouwgif wordt aangericht. Allemaal voorbeelden van menselijke activiteiten die de Aarde niet kan dragen.

Er moeten dringend maatregelen komen om de natuur te beschermen, uiteraard ook op het gebied van stikstof. De Nederlandse veehouderij draagt verreweg het meest bij. Een forse krimp van het aantal dieren in de veehouderij is daarom noodzakelijk. Maar ook andere sectoren zullen hun stikstofuitstoot fors moeten verminderen. De maximumsnelheid gaat naar beneden, de luchtvaartsector krimpt, we maken een einde aan biomassacentrales en we dwingen de industrie haar stikstofuitstoot drastisch terug te brengen. We maken weer ruimte in Nederland voor alles wat groeit en bloeit, zoemt en zingt. Eindeloze monoculturen en grijze vergezichten worden weer kleurrijk en levendig. Robuuste natuur die tegen een stootje kan, die we de ruimte geven en koesteren.

- Het totale aantal dieren dat in de Nederlandse veehouderij wordt gefokt en gedood krimpt met minstens 75% in de komende 2 jaar. De uitstoot van stikstof is in 2030 in ieder geval 70% lager dan in 2020. Deze doelstelling wordt wettelijk vastgelegd.
- Ook voor de natuur gaat gelden dat de vervuiler betaalt: de grote bedrijven die decennialang veel geld hebben verdiend aan de intensieve landbouw (zoals veevoerleveranciers, slachthuizen en agrarische banken) en daarmee aan natuurschade, gaan substantieel meebetalen aan natuurherstel.
- Daarbij moet de stikstofneerslag op de meest overbelaste soorten natuur, die volgens ecologisch onderzoek anders onherstelbaar zouden verdwijnen, uiterlijk al in 2025 onder de veilige stikstofgrens (de kritische depositiewaarde) zitten.
- Zowel voor de natuur als voor het herstel van vertrouwen dat de overheid rechtvaardig beleid maakt, is het noodzakelijk dat ook andere sectoren dan de veehouderij die stikstof uitstoten hun uitstoot verplicht verminderen. Zo komt er een verbod op het verbranden van houtige biomassa voor de opwekking van warmte en elektriciteit, worden de vergunningen van de meest vervuilende onderdelen van Tata Steel per direct ingetrokken, krimpt de Nederlandse luchtvaart, gaat Lelystad Airport nooit open, stoppen we met het verbranden van buitenlands afval en gaat ook het verkeer een veel grotere bijdrage leveren.
- Het Rijk gooit de ingrijpende besluiten die nodig zijn om uit de natuurcrisis te komen niet langer over de schutting bij de provincies. Het Rijk neemt de verantwoordelijkheid voor de reductie van het aantal dieren in de veehouderij en voert dit beleid uit.
- De Nederlandse landbouw wordt weer gezond en divers. Dat doen we door gewassen primair voor menselijke consumptie te produceren en kringlopen op regionale schaal te sluiten.
- De overheid gaat het vertellen zoals het is: het fokken, gebruiken en doden van dieren voor vlees, zuivel, eieren en vis zorgt altijd voor dierenleed. En daarbij is het zeer schadelijk voor natuur, klimaat, bodem en water. Er komt een kabinet dat het aandurft om het taboe op vleesvermindering te doorbreken, en tegencampagnes van zekere media onverschrokken te trotseren. Een gezonde toekomst (met betaalbaar voedsel) voor ons allemaal (inclusief de

boeren!) is immers onmogelijk als we massaal dieren blijven gebruiken in ons voedselsysteem. De overheid zet dus radicaal in op snelle vermindering van de productie en consumptie van dierlijke eiwitten en de broodnodige transitie naar een meer plantaardige en dus diervriendelijke en duurzame samenleving.

- Het verplaatsen van megastallen en technische lapmiddelen, zoals luchtwassers en zogenaamde emissiearme stalsystemen, lossen het stikstofprobleem niet op, zijn peperduur en leiden tot extra dierenleed. Daarom zijn ze voor de Partij voor de Dieren onacceptabel.

Meer natuur

Grote, robuuste natuurgebieden zijn beter bestand tegen negatieve milieu-invloeden, zoals stikstofuitstoot en klimaatverandering. Ook zijn ze gunstiger voor de biodiversiteit, bijvoorbeeld doordat planten en dieren zich makkelijker kunnen verspreiden. De Ecologische Hoofdstructuur (EHS) was de basis van het Nederlandse natuurbeleid en essentieel voor het behoud en versterken van natuur, maar werd onder druk van de agro-industrie geschrapt door het kabinet Rutte I. Om de versnippering van natuurgebieden en het grote verlies aan biodiversiteit in Nederland tegen te gaan, willen we dat de Ecologische Hoofdstructuur alsnog wordt uitgevoerd. Ook gaan we bestaande natuur beter beschermen en binnen de bebouwde omgeving de biodiversiteit bevorderen.

- Natuurbeleid wordt weer een taak van het Rijk. De decentralisatie van het natuurbeleid naar de provincies wordt teruggedraaid.
- Er komt veel meer natuur! Versnipperde natuurgebieden worden met elkaar verbonden. De oorspronkelijke Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een netwerk van aaneengesloten natuurgebieden, wordt uiterlijk in 2027 alsnog gerealiseerd. Ook buiten de aangewezen natuurgebieden versterken we de biodiversiteit.
- Natuurgebieden die bijna onomkeerbaar zijn aangetast, worden met voorrang hersteld en zo veel mogelijk verbonden met andere natuurgebieden.
- Een deel van de landbouwgrond wordt omgevormd tot natuur. Eigenaars worden gecompenseerd voor de verandering en bestemming van de grond.
- Natuurgebieden van de overheid worden niet verkocht.
- Landschappen worden bestuivers- en diervriendelijk ingericht om een ecologisch netwerk van leefgebieden en corridors te creëren.
- Er komt een verbod op het gebruik van landbouwgif.
- Activiteiten en projecten die ten koste gaan van bestaande natuur mogen alleen doorgaan als ze aantoonbaar bijdragen aan biodiversiteits- en klimaatdoelen op de lange termijn. Als opoffering van natuur onvermijdelijk is, wordt vooraf en in de directe omgeving een dubbele hoeveelheid natuur gerealiseerd.
- Bermen van wegen en stroken langs het spoor en overige infrastructuur worden zo natuurlijk mogelijk ingericht en het maaibeeld wordt daarop aangepast, waarbij maximaal rekening wordt gehouden met dieren en planten.
- In en rondom Natura 2000-gebieden vinden geen vervuilende activiteiten meer plaats, zoals mijnbouw (waaronder gaswinning en zoutwinning) en gangbare sierteelt (vanwege het hoge landbouwgif- en kunstmestgebruik).
- Nederland neemt een voortrekkersrol in het sturen op een ambitieuzer natuurbeschermingsdoel en het toezien op mondiale uitvoering van het Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework van het VN Biodiversiteitsverdrag.

- De diepzee is een van de laatste onaangetaste gebieden op aarde met waardevol leven en veel soorten die we nog niet kennen. Deze gebieden laten we met rust en we staan geen activiteiten toe die schade toebrengen, zoals diepzeemijnbouw. Ook de ruimte wordt beschermd tegen de rooftocht naar nieuwe grondstoffen. Nederland zet zich internationaal in voor een blijvend verbod op diepzeemijnbouw en ruimtemijnbouw.

Meer bomen

Mensen en dieren kunnen niet zonder bomen. Bomen zorgen voor zuurstof, nemen CO₂ op en bieden een thuis aan talloze dieren. Bomen en natuurlijke bossen zijn van onschatbare waarde. Ook in steden en dorpen zijn bomen van groot belang. Eén grote boom koelt net zo goed als tien airco's. Daarom gaan we massaal nieuwe bomen planten en oude bomen en bossen beschermen en versterken.

Nederland speelt een belangrijke rol in de wereldwijde ontbossing – en heeft dus ook de kans een belangrijke (voorbeeld)rol te spelen in het stoppen daarvan. Honderden miljoenen dieren in de Nederlandse veehouderij worden dagelijks soja gevoerd afkomstig van plantages waarvoor tropisch regenwoud is gekapt. Levensmiddelen en veevoerfabrikanten verwerken nog steeds veel palmolie in hun producten – niet omdat dat nodig is, maar simpelweg omdat het een goedkope grondstof is. En voor het verbranden van hout voor energie in onze biomassacentrales worden bomen gekapt in natuurgebieden in Estland en de VS. Wat de Partij voor de Dieren betreft stopt Nederland direct met deze praktijken en starten we met het wereldwijd echt beschermen van bossen.

- We planten massaal inheemse en klimaatbestendige bomen en bossen in eigen land en kennen deze een beschermd status toe.
- Bestaande bossen worden echt beschermd bossen. Dus geen kap voor houtproductie, dode bomen blijven liggen en dieren worden niet gestoord. Doordat we flink investeren in meer natuur in ons land, komt er meer ruimte voor recreatie op plekken waar dieren en natuur daar geen hinder van ondervinden.
- De vergunningverlening voor het kappen van bomen wordt aangescherpt, zodat bomen niet langer zonder zwaarwegende redenen sneuvelen. Wanneer een boom echt niet langer kan blijven staan, verdient het verplaatsen van bomen altijd de eerste voorkeur boven kappen. De rust- en nestelplaatsen van dieren worden beschermd en er wordt niet gekapt in het broed- en zoogseizoen. Er komen zware sancties op het illegaal kappen van bomen.
- Er komt wetgeving die voorkomt dat producten of financieringen bijdragen aan (wereldwijde) ontbossing en vernietiging van ecosystemen en soorten.

Bescherm de natuur van Caribisch Nederland

Caribisch Nederland kent een grote rijkdom aan planten en dieren. Er komen koraalriffen, zeldzame wilde orchideeën en meer dan 10.000 dieren voor, waaronder flamingo's, leguanen, haaien en zeeschildpadden. Maar onder andere klimaatverandering, overbevissing en massatoerisme bedreigen deze unieke natuur met haar vele diersoorten.

- In samenspraak met de bewoners van de eilanden moet de Rijksoverheid ervoor zorgen dat de natuur beschermd wordt en behouden blijft, via betere regels en handhaving en met kennis en financiële steun. Nederland stopt met het faciliteren van illegale kustbebouwing op Bonaire.

- De verkoop en import van zonnebrandcrèmes met schadelijke stoffen wordt verboden ter bescherming van koraalriffen.
- Het Rijk investeert in de snelle aanleg van goede afvalwaterzuiveringen op de eilanden, zodat die gelijkwaardig zijn aan Europese en Nederlandse standaarden, om rampzalige gevolgen voor het koraal tegen te gaan.
- We besteden geen belastinggeld meer aan activiteiten die schadelijk zijn voor de natuur op en rond de eilanden.
- In het wild levende en loslopende dieren op de eilanden worden beschermd. Er komt een chipplicht voor honden en katten en het Rijk financiert een sterilisatie- en castratieprogramma om de hoeveelheid zwerfdieren te verminderen. Opvangcentra krijgen voldoende geld om gewonde, zieke en hulpbehoevende dieren op te kunnen vangen.

Stop de watercrisis

Water is van levensbelang. Schoon water vormt de basis van ons drinkwater, onze voedselvoorziening én van dieren en planten. Maar de natuur in Nederland is ziek door vervuild water en verdroging, wat desastreus is voor de natuur en biodiversiteit. En ook voor ons mensen. Ons drinkwater komt onder druk te staan, omdat het zuiveren van drinkwater steeds moeilijker wordt. Deze Nederlandse wateren scoren het slechtst van heel Europa. Op dit moment voldoet nog niet 1% van het oppervlaktewater aan de eisen van de Kaderrichtlijn Water.

Een van de grote vervuilers van ons water is mest uit de veehouderij. Daarnaast komen landbouwgif, medicijnresten, chemische afvalstoffen en microplastics in ons water terecht. Daarom is een forse krimp van het aantal dieren in de veehouderij noodzakelijk. Ook moeten we toe naar een landbouw zonder gifgebruik en stoppen met lozen van giftige stoffen door de industrie en moeten we plastic afval aan banden leggen. Grondwaterstanden kunnen bovendien niet langer structureel te laag worden gehouden voor de landbouw, omdat dit leidt tot structurele verdroging van de natuur.

We stevenen af op een watercrisis, met ongekende gevolgen voor ons land. Als we zorgen dat ons oppervlaktewater én het grondwater snel weer schoon worden, kan het leven in het water zich herstellen van het enorme verlies aan biodiversiteit, en kunnen we ons drinkwater veilig stellen.

- We zorgen voor echt schoon en voldoende water in Nederland. Er komt een kabinet dat er alles aan doet om de doelen van de Kaderrichtlijn Water in 2025 te hebben behaald. Zo bouwen we ruimte in om eventuele laatste knelpunten nog op te kunnen lossen voordat in 2027 de juridische deadline valt en het land op slot moet omdat de overheid de noodzakelijke bescherming van ons water veel te lang voor zich uit heeft geschoven.
- De intensieve bemesting van landbouwgrond wordt gestopt met een radicale krimp van het aantal dieren in stallen.
- Er komt een totaalverbod op de toepassing en het gebruik van schadelijke PFAS-stoffen. Bedrijven mogen geen PFAS uitstoten naar de lucht of lozen in het water. We dwingen Chemours tot zo snel mogelijk nul uit de pijp.
- Bedrijven die water vervuilen worden aangepakt. Het Rijk neemt de regie over het toezicht en de handhaving van milieuwetgeving. Er komt meer capaciteit en expertise bij de toezichthouders. De boetes worden stevig verhoogd, passend bij de omzet van de beboete bedrijven.

- We verbieden het toevoegen van microplastics aan producten, zoals cosmetica. Er komen regels voor fabrikanten om het vrijkomen van microplastics bij gebruik van hun producten tegen te gaan.
- De land- en tuinbouw worden gifvrij. De controle op en handhaving van het gebruik van landbouwgif worden geïntensiveerd. De verkoop van bestrijdingsmiddelen aan particulieren wordt verboden.
- De geborgde zetels in de waterschapsbesturen, die nu nog gereserveerd zijn voor boeren en beheerorganisaties, worden afgeschaft, zodat waterschappen een daadwerkelijk democratische zetelverdeling krijgen.

Meer water voor de natuur

Steeds meer delen van Nederland verdrogen door klimaatverandering en een kunstmatig laag gehouden waterpeil. Het grondwaterpeil wordt voor de landbouw in veel gebieden met opzet laag gehouden, zodat steeds zwaardere landbouwvoertuigen de velden op kunnen. Dat heeft weer tot gevolg dat de bodem wordt samengedrukt en zo compact wordt dat deze slecht water vasthoudt. Hierdoor verdroogt de omliggende natuur, komen natuurbranden steeds vaker voor, gaat de biodiversiteit nog verder achteruit, verzakken huizen, worden dijken kwetsbaar door scheuren en inklinking, en neemt de leef- en waterkwaliteit in sloten nog meer af. Door veenoxidatie komt er jaarlijks veel CO₂ vrij uit veengronden. Ook hebben we onze watersystemen zó ingericht dat zoet water zo snel mogelijk wordt afgevoerd naar de zee en niet wordt vastgehouden. Daarnaast zijn de landbouwsector en industrie grootverbruikers van grondwater, oppervlaktewater én leidingwater. Door al deze redenen komen dieren, natuur en drinkwater ernstig in de knel. Binnen enkele jaren kunnen er drinkwatertekorten ontstaan, vanwege de droogte en vervuiling van drinkwaterbronnen. De Partij voor de Dieren wil dat bij de verdeling van water de prioriteit ligt bij maximale bescherming en behoud van natuur en drinkwaterbronnen. Een daadkrachtig klimaatbeleid is een belangrijke voorwaarde om droogte te voorkomen.

- Door middel van een zo natuurlijk mogelijk waterpeil en een eerlijke verdeling maken we de waterhuishouding weer gezond. Dit is goed voor de soortenrijkdom en het kan de redding betekenen voor weidevogels, die nu mede vanwege lange periodes van droogte sterven door voedselgebrek.
- Een zo natuurlijk mogelijk waterpeil wordt leidend bij beslissingen over gebruiksfunctie. Grondwaterstanden worden niet langer kunstmatig verlaagd ten gunste van de landbouw. Zo krijgen natuurgebieden die gevoelig zijn voor verdroging de kans om te herstellen. Veengronden worden weer vernat en kunnen dienen als klimaatbuffer.
- Bij ernstige droogte wordt de verdeling van het water zo georganiseerd dat natuur prioriteit krijgt boven landbouw. Drinkwater krijgt altijd prioriteit.
- Het gebruik van water is niet langer een vanzelfsprekend recht. Alle grondwateronttrekkingen worden vergunningsplichtig, waarbij natuur en drinkwater prioriteit krijgen.
- Het illegaal oppompen van grote hoeveelheden water (illegale waterputten) wordt aangepakt.
- Hemelwater kan vervuild raken door afval op straat of verontreiniging op industrieterreinen. Hemelwaterafvoeren van bedrijven worden losgekoppeld van de riolering en voor bedrijven wordt het afvoeren van verontreinigd water verplicht.
- Het vergroenen van tuinen wordt sterk gestimuleerd zodat water makkelijker de grond in kan trekken. We gaan bijvoorbeeld nieuwbouwhuizen opleveren met (turfvrije) grond, in plaats van

zand. Ook in de openbare ruimte worden minder tegels gebruikt, hier komt beplanting voor in de plaats.

- Grote bedrijven moeten meer gaan betalen voor drinkwater. De leveringsplicht voor nieuw te vestigen (niet cruciale) bedrijven vervalt.
- De vrijstelling van de leidingwaterbelasting bij gebruik van meer dan 300 kubieke meter vervalt. In plaats daarvan komt er een progressieve waterbelasting zodat industriële grootverbruikers, zoals de chemische en de voedingsindustrie, de rekening krijgen van hun hoge waterverbruik.

Bescherm het waterleven

De helft van onze zuurstof wordt geproduceerd in de oceanen. Momenteel zorgen de oceanen voor een afkoelend effect op de planeet. Dit precare evenwicht wordt echter in rap tempo verstoord door de klimaatverandering. Als we niets doen, zal dit desastreuze gevolgen hebben. De Noordzee is het grootste natuurgebied van Nederland, met van oorsprong een grote soortenrijkdom. Helaas verkeert het gebied in kritieke toestand. Zowel de Noordzee als de Waddenzee is niet alleen aangetast door vervuiling, maar ook door overbevissing. Sommige visserijtechnieken veroorzaken grote schade aan de zeebodem. Veel vissoorten worden met uitsterven bedreigd en grote vissen als haaien en roggen zijn zeldzaam geworden.

- Er komen meer beschermde zeereservaten. Hier is geen plaats voor visserij, gaswinning of andere schadelijke activiteiten, zodat vissen en de zeebodem kunnen herstellen. Gebieden als het Friese Front, Natuurpark Oosterschelde en de Centrale Oestergronden krijgen volledige bescherming.
- Buiten deze zeereservaten wordt met spoed het 'nee, tenzij'-principe toegepast voor economische activiteiten voor herstel en behoud van mariene ecosystemen.
- In de Wet natuurbescherming wordt de bescherming van verschillende kwetsbare trekvisserijen en zeezoogdieren hersteld. De mogelijkheid voor vissen om te migreren is een harde voorwaarde. Waar er hindernissen zijn, worden voorzieningen zoals vistrappen aangelegd die het voor vissen mogelijk maken om te passeren.
- In gemalen komen jaarlijks miljoenen vissen om het leven. Sluizen en gemalen worden aangepast, zodat vissen erlangs kunnen zwemmen. Visserij in de omgeving van die vispassages wordt per direct verboden. Vismigratieroutes van en naar zee worden veilig voor vissen en de Haringvlietsluizen worden verder geopend.
- Er komt een waterverbinding en vismigratieroute tussen het IJsselmeer en het Markermeer.
- Oevers, dijken en waterkanten worden zo natuurlijk mogelijk ingericht en het maaibeeld wordt daarop aangepast, waarbij maximaal rekening wordt gehouden met dieren en planten. Bij hoge kades worden Fauna Uittreedplaatsen (FUP's) aangelegd, zodat dieren uit het water kunnen komen.
- De natuur wordt beschermd tegen risico's van scheepvaartongevallen. We sluiten de zuidelijke vaarroute langs de Waddeneilanden voor containerschepen.
- Ecologisch waardevolle scheepswrakken worden beschermd.

Gevaarlijke industrie aan banden

In het milieubeleid moeten niet de belangen van de industrie maar de gezondheid van mens en dier centraal staan en worden beschermd. Het voorzorgsprincipe wordt leidend bij het opstellen van

milieunormen, bij het uitgeven van vergunningen en in het omgevingsbeleid. De Partij voor de Dieren wil strenge controle en handhaving van de milieuregelgeving. Er wordt direct opgetreden tegen de ziekmakende vervuiling van Tata Steel en Chemours, om een nog grotere ramp voor de omwonenden, natuur en milieu te voorkomen. We gooien het roer om en gaan toe naar een leefomgeving die ons niet langer ziek, maar gezond maakt.

- Bedrijven mogen niet langer milieuvreemde stoffen in het water lozen of naar de lucht uitstoten. Er worden geen nieuwe lozingsvergunningen uitgegeven en bestaande lozingsvergunningen worden ingetrokken.
- De vergunningen van de meest vervuilende onderdelen van Tata Steel worden per direct ingetrokken, in het belang van volksgezondheid, klimaat en natuur. Tata Steel mag alleen voortbestaan als op korte termijn duidelijk wordt gemaakt hoe het bedrijf in 2030 schoon, klimaatneutraal en circulair wordt.
- Er komt een totaalverbod op de toepassing en het gebruik van schadelijke PFAS-stoffen. Bedrijven mogen geen PFAS uitstoten naar de lucht of lozen in het water. We dwingen Chemours tot zo snel mogelijk nul uit de pijp.
- Het storten van vervuilde restproducten uit de industrie, zoals bijvoorbeeld granuliet, staalslakken en bouwpuin, wordt verboden.
- Het Rijk neemt de regie over het toezicht en de handhaving van milieuwetgeving en milieucriminaliteit. Er komt meer capaciteit en expertise bij de toezichthouders. Controles zijn voortaan onaangekondigd en bedrijven betalen zelf de kosten van controles. De boetes worden stevig verhoogd en passend gemaakt bij de omzet van de beboete bedrijven. Bij veelplegers worden vergunningen sneller ingetrokken.

Betaalbaar, groen en beter vervoer

Veilig en toegankelijk vervoer is een basiswaarde voor ieders welzijn. Daarom zorgen we dat mobiliteit voor iedereen betaalbaar en beschikbaar is. Dat doen we op de meest duurzame en efficiënte manier zodat we zuinig omgaan met energie, grondstoffen en de openbare ruimte.

De Partij voor de Dieren kiest voor een radicale, duurzame omslag van de manier waarop we ons verplaatsen. Dat betekent: meer ruimte voor de voetganger en (elektrische) fietser, minder autoverkeer, minder vliegen, en snel, betaalbaar en comfortabel openbaar vervoer.

We kiezen voor slimme oplossingen en gaan dus niet simpelweg alle fossiele auto's een-op-een vervangen door elektrische. Auto's staan tenslotte 95% van de tijd stil en gebruiken zo onnodig veel grondstoffen en openbare ruimte. We sturen duidelijker op vervuiling en pakken dus SUV's harder aan dan zuinigere auto's. Grote vervuilers en energieverpillers zoals privévliegtuigen verbieden we geheel. Door slimmer vervoer en transport reizen we net zo prettig maar sparen we het klimaat en wordt de lucht weer gezond. Er komt op straat meer ruimte voor groen en het wordt voor kinderen veiliger om buiten te spelen. In 2030 is de mobiliteit volledig duurzaam. Dat gebeurt vooral op basis van elektriciteit en voor een klein deel op groene waterstof in de sectoren die nauwelijks kunnen verduurzamen via elektrificatie (internationaal vaar- en vliegverkeer).

Ruim baan voor voetganger en fietser

Als in onze steden en dorpen fietsers en voetgangers bij het ontwerpen en gebruiken voorrang krijgen, maakt dat een wereld van verschil. De lucht wordt schoner en de wegen worden veiliger. Meer ruimte voor de fietser en de voetganger betekent ook een andere rol voor de auto. Er komt zo meer plek voor groen en ontmoetingsplekken in de stad. De combinatie van fiets of wandelen en het ov is voor veel mensen in potentie een makkelijke, gezonde, schone en fijne manier om van A naar B te reizen.

- We investeren in veilige, snelle en groene fietspaden. Verkeerslichten worden zo afgesteld dat fietsers en voetgangers eerder groen licht krijgen.
- Fiscale stimulering van fietsen blijft behouden.
- Door te investeren in nieuwe fietssnelroutes en fietsstraten vergroten we de (woon-werk)afstand die comfortabel met de fiets afgelegd kan worden.
- Er komt meer ruimte voor het meenemen van de fiets in het ov.
- Om het groeiend gebruik van de ov-fiets te faciliteren en verder aan te moedigen wordt geïnvesteerd in meer ov-fietsen en ov-fietslocaties.
- Er komen meer woonerven waar de voetganger altijd voorrang heeft en de automobilist stapvoets rijdt. Zo wordt spelen op straat en samenkomen met burens veiliger.

Meer en beter openbaar vervoer

Het ov is, zeker in combinatie met de fiets, in potentie de schoonste en goedkoopste manier om je te verplaatsen. Helaas verdwijnen steeds meer buslijnen, rijden er steeds kortere treinen en worden de prijzen ook nog eens flink verhoogd. Dat is geen wetmatigheid, dat zijn politieke keuzes. Wij kiezen ervoor om juist flink te investeren in betaalbaar, comfortabel en toegankelijk openbaar vervoer. Dat draagt bij aan de verduurzaming en het leefbaar houden van onze steden. Ook buiten de steden zorgen we dat het ov altijd een goed beschikbare vervoersoptie is.

- Het openbaar vervoer wordt 50% goedkoper en de btw op tickets wordt afgeschaft.
- In de treinen wordt het klassensysteem afgeschaft, voor iedereen moet er een goede zitplaats zijn tegen een redelijke prijs.
- De treinreistijd tussen de Randstad en Noord- en Oost-Nederland wordt verkort. De Lelylijn en Nedersaksenlijn komen er zo snel mogelijk. Ook zorgen we voor een nieuwe snelle treinverbinding tussen Utrecht en Breda.
- Reizen met de trein moet comfortabel zijn en aansluiten bij de behoeften van de reiziger. Het aantal treinen wordt uitgebreid en de treinen worden langer. Op alle knooppuntstations komen vergader- en werkfaciliteiten. In elk treinstel zijn schone wc's, stopcontacten en internet. Treinstations worden beter toegankelijk gemaakt voor ouderen, mensen met een beperking en fietsers. Er komen voldoende en gratis bewaakte fietsenstallingen. Er komen overstapmogelijkheden op deelauto's.
- Door de uitbreiding van lightrailverbindingen, zoals de Randstadrail, maken we kleinere woonkernen beter bereikbaar en verminderen we woon-werkverkeer met de auto.
- Er worden meer bussen ingezet om het openbaar-vervoersnetwerk uit te breiden tot een fijnmazig netwerk. Alle nieuw aan te schaffen bussen zijn 100% elektrisch, en vanaf 2030 zijn alle bussen 100% elektrisch. Op meerbaanswegen worden rijstroken veranderd in busbanen, zodat het openbaar vervoer zeker in de spits sneller en betrouwbaarder wordt dan de auto.
- Vanuit elke woonkern zijn de onderwijs- en zorginstellingen en de overheidsdiensten met het openbaar vervoer goed bereikbaar, ook voor mensen met een lichamelijke beperking.

Minder auto's

De auto krijgt een nieuwe plek in het duurzame vervoerssysteem. We streven er niet naar alle fossiele auto's te vervangen door elektrische. Met beter openbaar vervoer en meer deelmobiliteit hebben we ook minder auto's nodig. Zo komt er meer ruimte op straat en zijn automobilisten goedkoper uit. Je betaalt tenslotte alleen als je de auto ook echt gebruikt.

- De maximumsnelheid op autosnelwegen wordt overdag en 's nachts 100 km per uur en op ringwegen 70 km per uur. Het verschil tussen 130 en 100 km per uur rijden is 15 tot 25% minder uitstoot.
- Binnensteden worden zo veel mogelijk autovrij. Parkeren kan buiten de stad met goede P+R-voorzieningen. Binnen de bebouwde kom is de maximumsnelheid 30 km per uur.
- Het een-op-een vervangen van alle auto's in Nederland door elektrische voertuigen legt een te groot beslag op de wereldvoorraad van benodigde grondstoffen. Daarom zetten we in op het verminderen van het autobezit door te investeren in openbaar vervoer en het fiscaal aantrekkelijk maken van deelmobiliteit.
- In dunbevolkte gebieden wordt fors geïnvesteerd in beter openbaar vervoer en deelmobiliteit, zodat mensen minder afhankelijk worden van de eigen auto.
- Autobezitters die weinig kilometers rijden gaan minder belasting betalen dan mensen die veel autokilometers maken. De nieuwe beprijzing gaat gepaard met strikte privacywaarborgen.
- Er worden steeds grotere en vervuilendere auto's verkocht. Hoe vervuilender en zwaarder je auto, hoe meer je zou moeten betalen. Met een herziening van de motorrijtuigenbelasting dringen we de verkoop en het gebruik van SUV's terug en worden zuinige auto's weer de norm.
- Woon-werkverkeer met de auto wordt teruggedrongen, flex- en thuiswerken wordt gestimuleerd.
- Belastingvoordelen voor auto's worden afgebouwd.
- Meer asfalt lost files niet op, maar zorgt voor een toename van autogebruik en daarmee voor een verdere stijging van de uitstoot van broeikasgassen en fijnstof. Daarom komen er geen nieuwe wegen en geen verbreding van bestaande wegen. Dat betekent dat onder andere de verbreding van de A27 bij Amelisweerd en het doortrekken van de A15 door de Rijnstrangen niet doorgaan.
- We werken actief samen met gemeenten en provincies om strenge milieuzones in te stellen en uit te breiden.
- In de buurt van natuurgebieden gelden nachtelijke snelheidsbeperkingen in het belang van de veiligheid van mens en dier.
- Om de verkeersveiligheid te verbeteren krijgen auto's een snelheidslimiet. Er is geen reden waarom een auto 180 km per uur hoeft te kunnen rijden.
- Op wegen met trajectcontrole gebeuren 30% minder ongelukken, daarom komen er meer trajectcontroles.

Minder vliegen, meer treinen

We maken van de trein de snelste, goedkoopste en prettigste manier om internationaal te reizen. Zo kan de trein echt een alternatief worden voor het vliegtuig. De luchtvaart is niet alleen een van de grote veroorzakers van klimaatverandering, maar zorgt ook voor veel luchtvervuiling en geluidsoverlast. Bovendien veroorzaken vluchten over dichtbevolkte gebieden veiligheidsrisico's voor omwonenden. De komende decennia bestaat de duurzame luchtvaart nog niet. Krimp is dus nodig om de luchtvaart binnen de grenzen van klimaat, leefomgeving en veiligheid voor mens en

dier te krijgen.

- We investeren in een betaalbaar en toegankelijk Europees treinnetwerk en schaffen de btw op internationale treintickets af. De EU faciliteert dat treinreizigers overal in Europa online snel en gemakkelijk alle reisopties kunnen opzoeken en treintickets kunnen boeken.
- Op goed op het Europese treinnetwerk aangesloten te zijn investeert Nederland in frequente internationale verbindingen naar Hamburg/Kopenhagen (noord-oost), Berlijn/Praag (oost), München (zuid-oost), Parijs (zuid) en Londen (west).
- Er komen meer en betere internationale nachttreinen. De autotrein wordt geïntroduceerd.
- Ook in de grensregio's verbeteren of herstellen we de (korte) internationale treinverbindingen met de buurlanden.
- De luchtvaart krijgt een omvang die past binnen de grenzen van klimaat, leefomgeving en veiligheid. Nederland kiest voor de noodzakelijke krimp van de luchtvaart.
- Er komt een progressieve vliegtaks voor consumenten. De belasting wordt hoger naarmate je vaker vliegt.
- Lelystad Airport en vliegveld Twente gaan niet open voor commerciële vluchten. Maastricht Aachen Airport, Groningen Airport Eelde en Rotterdam The Hague Airport sluiten. Hier ontstaat ruimte voor woningen en natuur.
- Er komt een verbod op korte vluchten tot 750 kilometer waar de trein een goed alternatief is.
- Privévliegtuigen worden verboden.
- De luchtvaart verliest haar uitzonderingspositie en gaat betalen voor de uitstoot. Belastingvoordelen voor het vliegverkeer, zoals vrijstellingen van btw en accijnzen, worden afgeschaft. De opbrengsten investeren we in duurzaam openbaar vervoer.
- Naast de CO₂-uitstoot zorgt de luchtvaart ook met niet-CO₂-uitstoot voor extra opwarming van de Aarde. Naast CO₂ komen er uit de verbrandingsmotor van een vliegtuig namelijk ook waterdamp, stikstofoxiden, zwaveloxiden, roetdeeltjes en koolwaterstoffen vrij. Die niet-CO₂-effecten zijn zelfs groter dan de CO₂-effecten, maar worden nog niet meegerekend in de totale uitstoot van de luchtvaart. We gaan de niet-CO₂-gerelateerde bijdrage van de luchtvaart aan de klimaatcrisis meerekenen en aanpakken.
- Het vele vliegverkeer boven Nederland veroorzaakt overlast voor bewoners en in natuurgebieden. De vierde aanvliegeroute komt er niet.
- We investeren in de omscholing van personeel dat werkzaam is in de luchtvaartsector en helpen hen aan werk met meer toekomstperspectief, bijvoorbeeld in het openbaar vervoer.

Minder transport

Goederenvervoer wordt stiller, schoner en klimaatneutraal. Of het nu gaat om vervoer per trein, over de weg, over water of per leiding. We kiezen voor een economie waarin producten langer meegaan en er meer lokaal geproduceerd wordt. Zo beperken we het over de wereld slepen van goederen.

- Ook de scheepvaart wordt belast voor de uitstoot van broeikasgassen. Er komt een forse CO₂-belasting voor alle vrachtschepen.
- De scheepvaart investeert in manieren om zuiniger te varen. Bijvoorbeeld met zeilen die bijdragen aan de voortstuwing en robots die de romp schoon en glad houden.
- Voor de scheepvaart komt er een einde aan de belastingvoordelen op fossiele brandstof. De opbrengsten worden gebruikt voor de verduurzaming van de vaart. Duurzaam personen- en

goederenvervoer over water, inclusief veerverbindingen, wordt hiermee gestimuleerd. Het gebruik van walstroom wordt verplicht voor aangemeerde schepen.

- Commerciële cruiseschepen behoren tot de grootste vervuilers van deze planeet. Er komt daarom een extra belasting voor cruiseschepen en het aantal aanlegvergunningen wordt beperkt.
- Superjachten zijn flink vervuilend. Jachten verbranden duizenden liters brandstof per uur en sommige tanken vijfeneenhalf keer zoveel brandstof als een Boeing 747. Daarom gaan we in Europa superjachten verbieden.
- Het lozen van giftige stoffen door schepen wordt verboden. Dit betekent dat er zo snel mogelijk een einde komt aan het varende ontgassen, het zeezwaaien en het gebruik van open-loop scrubbers.
- Er komt een verbod op de schadelijke 'wegmengpraktijken'. Bedrijven wordt niet langer toegestaan om chemisch afval weg te mengen in stookolie voor de scheepvaart of autobrandstof.
- In 2030 zijn vrijwel alle nieuwe bestel- en vrachtauto's in Nederland elektrisch. Een klein deel rijdt op groene waterstof uit wind- en zonne-energie.

2. Dierenrechten

Dieren hebben het recht om te leven naar hun aard

Naast bijna 18 miljoen mensen zijn honderden miljoenen dieren medebewoners van Nederland. Een gezonde democratie houdt rekening met de belangen van álle inwoners – mensen en dieren. Logisch, want politiek heeft niet alleen invloed op mensen, maar ook op de levens van dieren. Dieren zijn individuen met bewustzijn en gevoel. Met hun levens moet met zorg worden omgegaan. De Partij voor de Dieren wil dat alle dieren naar hun aard kunnen leven en daar ook de ruimte voor hebben. Een andere relatie met dieren is uiteindelijk ook in het belang van mensen zelf. Een land waarin waarden als compassie en rechtvaardigheid leidend zijn en ook voor dieren gelden, is een mooier en gezonder land.

Dieren geven soms zelf, met hun gedrag, aan dat wij anders met hen om moeten gaan. Bijvoorbeeld wanneer zij zich vrijmaken van de gang naar de slacht of ontsnappen uit opsluiting. Dit gedrag biedt ons de kans om anders te kijken naar hoe we met dieren omgaan en houdt ons een spiegel voor. Daarmee zijn dieren ook aanjagers van sociale verandering. We delen hetzelfde leefgebied, maar toch is er sprake van ernstige rechtsongelijkheid. Dieren worden vaak slechts als ‘ding’ beschouwd. Heel veel dieren leiden een erbarmelijk leven omdat ze door de mens worden gefokt, verhandeld, gebruikt, verdreven, bejaagd en gedood. Elk jaar worden er in ons land meer dan 500 miljoen dieren geslacht na een ellendig leven in de veehouderij. De wet die dieren zou moeten beschermen, staat op dit moment nog veel te veel toe. Bovendien gelden er uitzonderingen, waardoor economische belangen in de praktijk stelselmatig boven de gezondheid en het welzijn van dieren worden gesteld.

Een veiligere wereld voor dieren is een veiligere wereld voor mensen. De manier waarop wij met dieren omgaan is een belangrijke oorzaak van veel van de grote problemen van onze tijd. Denk bijvoorbeeld aan klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, infectieziektes zoals COVID-19 en vogelgriep, en uitputting van de bodem. Als we dieren bevrijden uit de voedselketen, lossen we veel van deze problemen in één klap op. Tot het zover is moeten de dieren in de veehouderij een (dier)waardig bestaan hebben en moet het leed zo veel mogelijk beperkt worden. Er moet volledige transparantie en goede voorlichting komen over het lijden en sterven van dieren voor de productie van vlees, vis, zuivel en eieren, dat nu voor consumenten verborgen wordt gehouden. We werken aan een samenleving waarin zo min mogelijk dieren worden gebruikt. Een samenleving waarin mens en dier in harmonie met elkaar leven.

Dierenrechten in de Grondwet

Dieren verdienen het om met respect en mededogen behandeld te worden. In de praktijk krijgen dieren echter nauwelijks wettelijke bescherming. Denk aan stalbranden: voor de opslag van wc-rollen gelden brandveiligheidsregels, voor levende dieren in stallen niet. Een absurde politieke keuze die ieder jaar vele duizenden slachtoffers maakt. Wanneer dieren rechten hebben, kan veel dierenleed worden voorkomen of bestraft.

- De rechten van dieren worden in de Grondwet erkend en vastgelegd.
- De Wet dieren wordt een échte dierenbeschermingswet, waarbij de intrinsieke waarde van het dier en het natuurlijk gedrag van dieren niet meer opzij worden geschoven voor economische belangen.
- Alle relevante besluiten van het kabinet worden getoetst op hun invloed op de belangen van dieren.
- De overheid vraagt bij beleid dat aan belangen van dieren raakt altijd proactief eerst advies van

dierenrechtenorganisaties.

- Er komt een ministerie van Volksgezondheid en dierenwelzijn. Dit ministerie gaat zich bezighouden met het welzijn van mens én dier.

Een einde aan de vee-industrie

Het fokken, gebruiken en doden van dieren in de gangbare veehouderij is onethisch en onhoudbaar. Veel dieren zien vaak niet eens daglicht. Er worden zoveel dieren gefokt, gebruikt en gedood voor vlees, vis, zuivel en eieren dat geen milieu-, natuur- of dierenwelzijnsmaatregel is opgewassen tegen alle problemen die dat met zich meebrengt. Het aantal dieren dat voor consumptie wordt gefokt en gedood moet drastisch omlaag. Er komt zo snel mogelijk een einde aan de vee-industrie. Smakelijke, plantaardige en duurzame alternatieven voor dierlijke producten bieden nieuwe hoop voor de dieren, boeren en onze toekomst. Het Rijk gaat actief inzetten om die transitie op zo kort mogelijke termijn gerealiseerd te krijgen.

- Er komt een einde aan de vee-industrie. Het totale aantal dieren dat in de Nederlandse veehouderij wordt gefokt en gedood krimpt met minstens 75% in de komende twee jaar.

Recht op natuurlijk gedrag

Zolang dieren nog niet zijn bevrijd uit de voedselketen, moet het leed zo veel mogelijk beperkt worden. De vee-industrie heeft nu niets te maken met natuur. Miljoenen eenden komen nooit buiten en hebben geen water om in te zwemmen of om zich mee te verzorgen. Ze zien voor het eerst in hun leven water wanneer ze in het slachthuis door een elektrocutiebad worden getrokken. Kalfjes en geitenlammetjes worden na de geboorte weggehaald bij hun moeder, zodat de melk van de moeder door mensen kan worden gebruikt. Hoorns hebben koeien en geiten in de huidige veehouderij bijna nooit meer: de dieren worden hoornloos gefokt of onthoerd met een hete bout.

Dankzij een wetswijziging van de Partij voor de Dieren is in de Wet dieren vastgelegd dat dieren niet meer mogen worden aangepast aan het houderijsysteem. Dit houdt in dat het niet langer zou zijn toegestaan om dieren pijn te doen of ze te laten lijden, om ze maar goedkoop en met zo veel mogelijk tegelijk in een stal te houden. Stallen moeten worden aangepast aan dieren in plaats van andersom. Dieren zullen eindelijk worden verlost van pijnlijke ingrepen, krappe kooien en dichte stallen zonder mogelijkheid om natuurlijk gedrag te vertonen. Zo horen kippen een stofbad te kunnen nemen, willen varkens in de aarde kunnen wroeten, en horen koeien en geiten buiten in plaats van in stallen. De gewijzigde Wet dieren moet worden uitgewerkt aan de hand van wetenschappelijke kennis over de natuurlijke behoeften van dieren.

- De gewijzigde Wet dieren treedt zo snel mogelijk in werking. De eisen die hieruit voortkomen worden als harde randvoorwaarden meegenomen in de transitie van de landbouw. Er komt een duidelijk stappenplan en een bijbehorend tijdspad, zodat veehouders weten waar ze aan toe zijn.
- Alle dieren in de veehouderij krijgen vrije uitloop naar buiten met voldoende schuilmogelijkheden tegen weersomstandigheden als hitte en regen. In de stal beschikken dieren over voldoende ruimte, stro en afleidingsmateriaal en hebben ze de mogelijkheid om zich terug te trekken of juist samen te zijn.
- Kalfjes en lammetjes worden niet langer meteen na de geboorte weggehaald, maar mogen opgroeien bij hun moeder in de wei en de melk drinken die voor hen bedoeld is. Dat moet ook gelden voor de stierkalfjes, de rammetjes en de bokjes.

- Kraamboxen (dwangkooien) waarin zeugen tussen stangen staan worden verboden. Zeugen krijgen de gelegenheid te nestelen en hun biggetjes te verzorgen.
- Geen pijnlijke ingrepen meer als het castreren van biggen, het afbranden of knippen van staarten, het afvijlen van tanden en het onthoornen van koeien en geiten.
- Er komt een verbod op het vergassen van pasgeboren haantjes in de eierindustrie.
- De productie van blank kalfsvlees wordt verboden. Het is onaanvaardbaar dat kalveren voor dit vlees expres ziek gemaakt worden met een ijzerarm dieet dat tot bloedarmoede leidt.
- Er komt een verbod op het fokken, gebruiken en houden van dieren als er niet kan worden voorzien in hun natuurlijke behoeften, of als door de houderij ernstig lijden ontstaat. De eenden- en konijnenhouderij worden daarom in ieder geval per direct verboden.
- Nederland maakt zich in de EU hard voor de afbouw van de intensieve veehouderij en dierenwelzijnseisen in de veehouderij. Geïmporteerde dierlijke producten moeten aan dezelfde eisen voldoen als de Europese producten.

Geen plofdieren

Veel dieren zijn zo ver doorgefokt dat ze in een paar weken vetgemest kunnen worden. Dit zorgt voor ernstige welzijnsproblemen. Zo zakken plofkippen door hun pootjes en kunnen dikbilkoeien niet meer natuurlijk bevallen. Een dierwaardig bestaan betekent ook dat dieren zich op natuurlijke wijze kunnen voortplanten en niet langer kunstmatig en veelvuldig geïnsemineerd worden.

- Het fokken op extreem snelle groei (zoals bij kippen en varkens) of op extreme productie (zoals bij melkkoeien) wordt verboden. Er komt een maximum voor de 'productie' per dier.
- Er komt een einde aan het doorfokken op steeds grotere aantallen biggetjes die een zeug per dracht moet werpen.
- Er komt een verbod op het insemineren van dieren en op kunstmatige methoden van zaadwinning.
- Nederland maakt zich in de EU sterk voor een verbod op de productie van foie gras (ganzen- of eendenlever) en stelt een handels- en importverbod in voor deze producten.

Aanpak leed tijdens diertransporten en in slachthuizen

Dieren worden zo min mogelijk vervoerd, en als ze vervoerd en geslacht worden, moeten ze daar zo min mogelijk leed en stress van ondervinden. Diervriendelijke slacht bestaat niet. Leed tijdens de slacht moet zo veel mogelijk worden voorkomen zolang slachthuizen nog bestaan.

- Diertransporten duren maximaal twee uur. Op warme dagen (dat wil zeggen: op dagen met een verwachte temperatuur van 25 graden Celsius of hoger) mogen dieren niet worden getransporteerd. Er komt veel strengere controle en handhaving van de Nederlandse en Europese transportregels.
- Transporten van levende dieren naar landen buiten de EU zijn niet langer toegestaan. Aan import en doorvoer via de EU van dieren vanuit bijvoorbeeld de Verenigde Staten naar Azië komt per direct een einde. Eendagskuikens worden niet langer geëxporteerd en de hele wereld over gevlogen.
- Transportwagens met dieren krijgen een gps-volgsysteem, ongeacht de lengte van het transport.
- Kalfjes mogen niet meer op transport worden gezet. Er komt per direct een einde aan de import van jonge kalfjes voor de kalvermesterij.

- Er komt een belasting voor slachthuizen (slachttaks).
- Slacht- en bedwelmingmethoden die veel pijn en angst veroorzaken, zoals de waterbadmethode bij kippen en CO₂-verdooving bij varkens, worden direct afgeschaft.
- Het verbod op onverdoofd slachten gaat voor iedereen gelden: de uitzondering die ten behoeve van religieuze slacht op dit verbod is gemaakt, wordt geschrapt. Zolang er nog onverdoofd geslacht wordt, geldt verplichte etikettering en wordt uitgesloten dat er onverdoofd wordt geslacht voor de export of de reguliere binnenlandse markt.
- Veemarkten veroorzaken veel dierenleed en stress en worden verboden.

Goed toezicht en strenge handhaving

Het toezicht op dierenwelzijn moet op de schop. De Partij voor de Dieren wil dat er veel meer onaangekondigde controles plaatsvinden, zowel in de veehouderij als op andere plaatsen waar dieren in aanraking komen met mensen. Overtredingen moeten streng worden gestraft. Om beter te kunnen handhaven, wil de Partij voor de Dieren dat de wetgeving aangescherpt en concreet gemaakt wordt. Open normen en zelfregulering laten te veel ruimte voor discussie en maken de handhaving vaak onmogelijk. Sancties kunnen bovendien makkelijker worden aangevochten wanneer de regelgeving niet duidelijk is. De dieren zijn alleen gebaat bij juridische duidelijkheid.

Uit stapels onderzoeksrapporten blijkt dat het toezicht op de vee-industrie aan alle kanten faalt. Een belangrijke reden hiervoor is het enorme aantal dieren in de veehouderij. Dieren worden in Nederland letterlijk in een moordend tempo door slachthuizen gejaagd. Daardoor is er geen enkele mogelijkheid voor normaal toezicht. Dit terwijl de extreme snelheid grote gevolgen heeft voor de dieren, voor de voedselveiligheid én de gezondheid van de slachthuismedewerkers. Zo komt het nog steeds vaak voor dat zieke en hoogzwangere dieren geslacht worden, ook al is dat verboden, of dat de dieren in het slachthuis door fouten met de bedwelming nog bij bewustzijn zijn wanneer ze worden gedood.

- Stallen en slachterijen krijgen per direct permanent cameratoezicht. Dit komt boven op controles door de dierenartsen van de NVWA ter plaatse.
- De bezem gaat door de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA). Het falende management en NVWA-medewerkers die niet willen handhaven gaan eruit. De dienst gaat weg bij het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- De controle op alle schakels in de veehouderij wordt opgevoerd en komt in handen van de overheid in plaats van de sector zelf.
- Het tempo waarmee dieren door slachthuizen worden gejaagd gaat fors omlaag. Het aantal dieren dat wordt geslacht, wordt afgestemd op het toezicht dat de NVWA kan waarmaken.
- Om fraude en corruptie te voorkomen, gaan controleurs rouleren tussen slachthuizen. Er is dus geen vaste controleur meer per slachthuis. In slachthuizen en bij verzamelplaatsen voor dieren wordt standaard gewerkt met het vierogenprincipe: twee dierenartsen, of een dierenarts in combinatie met een medewerker van de dierenpolitie.
- Slachthuizen waar ernstige overtredingen plaatsvinden, gaan direct dicht. Medewerkers die zich schuldig maken aan extra mishandeling van de dieren boven op het leed dat zij toch al ondergaan in het slachthuis, krijgen een blijvend beroepsverbod.
- De NVWA legt bij overtredingen direct forse boetes op, gerelateerd aan de omzet van de slachterij, en maakt de controlegegevens openbaar, evenals het antibioticaregister in de veehouderij.

- Er komt een einde aan de verplichting om dieren te oormerken. Zolang de huidige regels nog gelden, krijgen gewetensbezwaarden een ontheffing van de oormerkplicht. Het kabinet pleit op Europees niveau voor de ontwikkeling en invoering van een diervriendelijker alternatief, zoals chipherkenning.
- Er komen wettelijke regels die de brandveiligheid van stallen waarborgen, zoals een forse beperking van het aantal dieren per stal, verplichte sprinkler- of watermistinstallaties, verplichte vluchtmogelijkheden zoals valwanden en een verbod op luchtwassers.

Het eerlijke verhaal over het lijden van dieren in de vee-industrie

Kabinet na kabinet is het erover eens dat consumenten moeten weten waar hun eten vandaan komt. Maar de dagelijkse realiteit achter vlees, zuivel, eieren en vis wordt actief weggehouden bij het publiek. Er is een groot gat tussen de afschuwelijke werkelijkheid voor de honderden miljoenen dieren en het vrolijke beeld dat mensen hierover wordt voorgespiegeld. Scharreleieren komen bijvoorbeeld helemaal niet van kippen die lekker buiten kunnen scharrelen, maar van kippen die hun hele leven doorbrengen in een propvolle schuur. Door dit soort misleiding hebben veel consumenten geen idee hoe het er werkelijk aan toegaat. In reclame en op verpakkingen zien deze dieren er blij, gelukkig en gezond uit.

De Partij voor de Dieren wil een einde aan de misleiding over de herkomst van dierlijke producten. De overheid moet zorg dragen voor volledige openheid en voorlichting over wat dieren in de vee-industrie ondergaan voordat hun vlees of producten in de supermarkt belanden. Journalisten moeten betere toegang krijgen tot informatie over wat er gebeurt in de veehouderij. Consumenten hebben het recht om te weten wat de realiteit is achter bijvoorbeeld melk en kaas. Zo wordt een koe in de melkveehouderij ieder jaar zwanger gemaakt, en worden haar kalfjes vrijwel direct na de bevalling bij haar weggehaald. De stiertjes en de vaarskalfjes die niet worden aangehouden om zelf te worden gebruikt als melkkoe, eindigen in een mestery voor de productie van kalfsvlees grotendeels voor de export. Paul McCartney zei ooit treffend: 'Als slachthuizen glazen wanden hadden, zou iedereen vegetariër zijn.'

- Er komt een einde aan misleidende communicatie, verhullende termen en reclame voor dierlijke producten.
- De overheid draagt zorg voor onafhankelijke beelden van de realiteit in stallen, slachthuizen, transport en de visserij en brengt die actief naar buiten. Ook zorgt de overheid voor goede publieksinformatie over wat dieren ondergaan ten behoeve van dierlijke producten.
- De overheid gaat feiten en cijfers over dieren in de veehouderij volledig en helder registreren en op een toegankelijke manier publiceren. Dat gaat onder meer over het aantal dieren dat voortijdig sterft in de stallen of dood aankomt bij het slachthuis na transport.
- Op vlees, zuivel en eieren komt een duidelijk etiket dat laat zien waar het betrokken dier geboren is, hoe en hoelang het geleefd heeft en – in geval van vlees – waar en hoe het dier geslacht is. Op vleeswaren komt een QR-code met een stream naar het slachthuis waar het dier is geslacht, zodat consumenten zelf het slachtproces kunnen beoordelen.

Vissen, krabben en kreeften voelen pijn

In de wetenschap bestaat al lang consensus dat vissen, krabben en kreeften wel degelijk pijn en stress kunnen ervaren en een bewustzijn hebben. Vissen die in netten terechtkomen of via haken

(longlines) worden gevangen, maken een gruwelijke doodstrijd door. De Partij voor de Dieren zet zich in voor een verbod op alle vangst- en dodingsmethoden die gepaard gaan met langdurig en ernstig lijden en eindigen in een onverdoofde slacht.

- We willen af van de staandwantsvisserij. In deze staande netten komen onder andere bruinvissen vast te zitten, waardoor ze verdrinken.
- Het levend koken van dieren als kreeften, krabben en garnalen en de verkoop van levende dieren wordt verboden.
- Bestaande vis-, schaaldier- en schelpdierkwekerijen worden uitgefaseerd en er komt een verbod op nieuwvestiging. Palingen kunnen niet worden gekweekt, maar worden nog altijd als glasalen in het wild gevangen en worden in kwekerijen vetgemest. Deze ‘palingkwekerijen’ worden verboden. Voor octopuskwekerijen wordt geen toestemming verleend.
- Onverdoofde slacht van vissen wordt verboden.
- Sportvissen (de hengeljacht) is een vorm van tijdverdrijf die ernstig dierenleed veroorzaakt en wordt verboden.

Stop de jacht, laat in het wild levende dieren met rust

De Partij voor de Dieren wil dat in het wild levende dieren zo veel mogelijk met rust worden gelaten. De leefruimte van dieren wordt steeds verder ingeperkt en wanneer er mensen in de buurt van dieren komen krijgen dieren vervolgens de schuld als er overlast is. Dat is de wereld op zijn kop. Onder het mom van ‘populatiebeheer’ schieten hobbyjagers jaarlijks in Nederland zo’n één miljoen dieren dood. Hetzelfde aantal wordt aangeschoten en raakt ernstig gewond. Jonge dieren blijven moederloos achter, partnerverbanden worden wreed verstoord en groepshiërarchie en populatiedynamiek worden letterlijk aan flarden geschoten. De Partij voor de Dieren wil dat er een einde komt aan de jacht, en dat dieren weer de ruimte krijgen om in de natuur te leven naar hun aard.

- De intrinsieke waarde en bescherming van in het wild levende dieren zijn voortaan uitgangspunt van beleid.
- In het wild levende dieren worden niet gedood. Alleen bij dringende redenen, bijvoorbeeld als een dier uitzichtloos of ernstig lijdt of wanneer de volksgezondheid wordt bedreigd, kan de overheid een uitzondering maken na raadpleging van onafhankelijke deskundigen. De ontheffing hiervoor wordt alleen door de landelijke overheid afgegeven, niet door provincies.
- De landelijke lijst van vrij bejaagbare soorten wordt afgeschaft. Er komt een verbod op het doden van in het wild levende dieren door hobbyjagers.
- Het vangen van dieren uit het wild of het uitzetten van dieren ten behoeve van de jacht en de illegale jacht worden aangepakt met meer veldtoezicht en strengere straffen. Jagers krijgen eerder dan nu het geval is een levenslang jachtverbod bij ernstige wetsovertredingen.
- Jachttoezichthouders en andere buitengewoon opsporingsambtenaren mogen niet in dienst zijn bij de jachthouders op wie ze toezicht moeten uitoefenen. Faunabeheereenheden (jagersclubs) worden afgeschaft.
- Het organiseren van jachttoerisme in binnen- en buitenland wordt verboden, evenals het adverteren voor deze activiteiten.
- Dieren mogen niet worden verstoord tijdens kwetsbare periodes zoals de draag-, rui-, broed- en zoogtijd.
- Er komt een landelijk dekkend netwerk van zorg voor in het wild levende dieren die gewond zijn geraakt, waarbij jagers niet langer betrokken zijn.

- Dieren krijgen de ruimte, rust en bescherming om te leven naar hun aard. Natuurgebieden worden verbonden om migratie mogelijk te maken en de populatiedynamiek in balans te houden.
- Wolven vormen een verrijking van de natuur in Nederland en dragen bij aan een grotere biodiversiteit. Schapenhouders en boeren krijgen voorlichting over het beschermen van hun dieren zonder wolven te doden. Voor preventie komt subsidie waar dat nodig is.
- Het Koninklijk Jachtdepartement wordt opgeheven. Kroondomein Het Loo wordt het hele jaar publiek toegankelijk en er wordt niet meer gejaagd.

Voorkomen in plaats van bestrijden

De mens heeft de natuur en haar ecosystemen uit balans gebracht. Natuurgebieden zijn versnipperd en steeds minder divers. Dat werkt plagen in de hand. Dieren als de eikenprocessierups profiteren hiervan. In een gezond ecosysteem houden koolmezen, spechten, wantsen en vleermuizen de populatie in toom, maar door de monotone aanplant van eiken en het wegmaaien van struiken zijn deze natuurlijke vijanden in de minderheid geraakt.

Eventuele mens-dierconflicten zouden niet met kogels en vergassing opgelost moeten worden, maar met creativiteit en innovatie. Voor bijvoorbeeld de 'overlast' van ganzen rondom luchthavens is het vergassen van de dieren wreed en zinloos, zeker omdat landbouwgronden rondom landingsbanen zijn ingezaaid met voor ganzen aantrekkelijke gewassen. De Partij voor de Dieren wil dat er wordt geïnvesteerd in slimme, effectieve dier- en natuurvriendelijke oplossingen en voorlichting over een vreedzame en verantwoorde omgang met in het wild levende dieren.

- Rond vliegvelden worden geen landbouwgewassen verbouwd die ganzen aantrekken, maar komen weides met zonnepanelen of gewassen die voor ganzen onaantrekkelijk zijn. Door een flinke krimp van het aantal vliegbewegingen komt er ook weer ademruimte voor mens en dier.
- Het vergassen van in het wild levende dieren, waaronder ganzen, wordt verboden. Ganzen in de omgeving van vliegvelden worden zo nodig gelokt naar aantrekkelijk gemaakte gebieden waar de dieren veilig kunnen verblijven.
- Boeren krijgen alleen schadevergoeding als ze diervriendelijke methoden hebben gebruikt om schade te beperken en die niet hebben geholpen.
- Jaarlijks sterven zo'n 50.000 muskus- en beverratten een gruwelijke dood in een klem of verdrinkingsval. Dit moet stoppen. De overheid moet inzetten op preventie en versterkte dijkbewaking.
- Er komen maatregelen om verkeersongelukken met in het wild levende dieren zoals zwijnen en herten tegen te gaan, zoals het verlagen van de maximumsnelheid, het plaatsen van wildhekken en rasters en het inzetten van slimme technologie.
- Afval trekt dieren aan. Zwerfafval en ondeugdelijk aangeboden afval worden actief bestreden.
- Er komen alternatieve nestgelegenheden voor meeuwen en duiven om overlast in het bewoonde gebied te voorkomen.
- Verwilderde katten worden niet gedood, maar gevangen, gecastreerd of gesteriliseerd en teruggezet. Zo wordt op diervriendelijke wijze voorkomen dat verwilderde kattenpopulaties zich uitbreiden.
- Lanen en straten met veel eikenbomen worden met struiken en nestkasten aantrekkelijk gemaakt voor de natuurlijke vijanden van de eikenprocessierups. Het gebruik van gif en plakstrips rond bomen is geen oplossing. Het doodt veel natuurlijke vijanden van de eikenprocessierups, vergiftigt de omgeving en veroorzaakt veel dierenleed.

- ‘Probleembevers bestaan’ niet. Ontheffingen om deze beschermde dieren te doden worden ingetrokken en worden niet langer uitgegeven.
- Ter bescherming van de wilde bij komt er een registratie- en vergunningplicht voor bijenkasten.

Nederland wordt dons- en bontvrij

Bont, dons en angorawol zijn voorbeelden van overbodige producten die onaanvaardbaar veel dierenleed veroorzaken. Het gebruik van de vacht van dieren voor mode of accessoires is daarom moreel verwerpelijk. Het houden van nertsen voor bont is mede dankzij de jarenlange inzet van de Partij voor de Dieren in 2021 in Nederland verboden. Dat is goed nieuws, want daarmee worden er geen dieren meer in Nederland gehouden voor de productie van bont.

Niet alleen aan bont, maar ook aan de productie van dons en verschillende soorten wol, waaronder angora- en merinowol, kleeft ernstig dierenleed. Zo wordt de vacht van angorakonijnen met geweld van het levende dier getrokken, geschoren of geknipt. Ganzen en eenden worden levend geplukt voor het verzamelen van dons. De Australische jacht op kangoeroes gaat gepaard met gruwelijke misstanden en ernstig leed. Toch is Europa de grootste importeur van kangoeroeproducten ter wereld en ligt er nog altijd kangoeroeleer in de winkels. De Partij voor de Dieren wil dat er een einde komt aan iedere vorm van dierenleed voor de productie van mode: Nederland wordt dons- en bontvrij!

- Nederland maakt zich sterk voor een Europees fokverbod voor dieren die gebruikt worden voor de productie van bont, vacht en dons.
- We verbieden de import en verkoop van bont, kasjmier (geitenvacht), kangoeroeproducten en angorawol. Hetzelfde geldt voor dons van levend geplukte en gedwangvoederde ganzen en eenden.
- Zolang bont-, vacht- en donsproducten nog verkocht mogen worden, is duidelijke etikettering hiervan verplicht, met informatie over de herkomst, het aantal dieren dat voor het product is gedood en de wijze waarop ze gedood zijn.
- Ook op leren producten moet de herkomst van het leer verplicht vermeld worden. Import en verkoop van leer afkomstig van dieren die speciaal voor de leerindustrie worden gefokt, zoals krokodillen, slangen en hagedissen, wordt verboden. We verbieden ook de import van kangoeroeleer.

Geen dierenleed voor entertainment

Gelukkig worden echte dieren in tentoonstellingen, shows en films steeds vaker vervangen door kunstige varianten of computeranimaties. Zo kan het publiek genieten zonder dat dieren hiervoor hoeven te lijden. De Partij voor de Dieren wil dat er een einde komt aan dierenleed voor entertainment.

Dierentuinen, circussen, roofvogelshows en het Dolfinarium hebben met elkaar gemeen dat (wilde) dieren in gevangenschap worden uitgebuit ter vermaak van mensen en voor commercieel gewin. Fokprogramma's in dierentuinen dragen nauwelijks bij aan de instandhouding van bedreigde diersoorten en zijn vooral ingegeven door andere motieven: pasgeboren dieren doen het goed als publiekstrekker. Wat veel mensen niet weten is dat er ook dieren áchter de schermen in dierentuinen een erbarmelijk leven leiden. Zogeheten surplusdieren worden als ‘overtollig’ gezien door dierentuinen en kinderboerderijen en kwijnen weg in kleine kooien, verborgen voor het

publiek.

- Zogenaamde ‘surplusdieren’ krijgen de ruimte, zorg en vrijheid die ze nodig hebben. Fokken met dieren ter bevoorrading van dierentuinen, shows en kinderboerderijen moet direct stoppen. Jonge en pasgeboren dieren worden niet meer als publiekslokker gebruikt.
- We verbieden het vastketenen van (wilde) dieren, zoals olifanten en roofvogels.
- Dierentuinen worden omgevormd tot gespecialiseerde opvanglocaties, waar nodig met financiële steun van het Rijk. In plaats van financiële belangen, of die van bezoekers, centraal te stellen, komt het dierenwelzijn op de eerste plaats te staan.
- Het Dolfinarium en aquaria worden gesloten. Sommige locaties zouden kunnen dienen als (tijdelijke) opvanglocatie voor gestrande of illegaal verhandelde zee(zoog)dieren.
- In Nederland en Europa investeren we in voldoende goede opvang van dieren die niet meer uitgeplaatst kunnen worden. Daarbij krijgen de dieren de ruimte die ze nodig hebben in een zo natuurlijk mogelijke omgeving.
- Er komen strengere wettelijke eisen voor het welzijn van dieren in kinderboerderijen, met het natuurlijk gedrag van de dieren als norm. Dieren zijn geen speelgoedknuffels en krijgen de vrijheid om op een rustige plek te leven zonder constant door mensen opgetild of aangehaald te worden.
- We verbieden alle gebruik van wilde dieren als publieksvermaak, zoals in circussen en wildparken.
- Tradities en feesten waarbij dieren worden gebruikt of gedood, zoals levende kerststallen, zwientje tikken en kalle mooi met levende hanen, worden afgeschaft.
- Ook sport en wedstrijden waarbij dieren worden gebruikt of gedood, zoals kamelenraces, duivensport, hengelen en het rapen van kievitseieren, worden verboden.
- Er komt een Paardenbesluit waarin de basisregels voor het welzijn van paarden wettelijk worden vastgelegd. Paarden krijgen de ruimte voor natuurlijk en sociaal gedrag in kuddes en de dagelijkse mogelijkheid om vrij te bewegen in de buitenlucht. Schadelijke trainingsmiddelen en -methoden worden verboden en er komt een minimumleeftijd waarop pony's en paarden belast mogen worden.
- Er komt een gedragscode voor de inzet van dieren in kunst en media.
- Er komt een einde aan de verhuur van dieren.

Stop dierproeven

Experimenten op dieren moeten zo spoedig mogelijk worden gestopt. De proeven en de manier waarop de dieren hiervoor worden gehuisvest, veroorzaken ontoelaatbaar veel pijn, stress en sterfte bij dieren. Het merendeel (ongeveer 85%) van de gebruikte dierproeven leidt bovendien niet tot bruikbare resultaten, omdat dieren en mensen biologisch te veel van elkaar verschillen. Daarom is het niet alleen vanwege dierenwelzijn, maar ook wegens de dringende behoefte aan betere modellen, belangrijk om geen dierproeven meer te verrichten. Methoden zonder proefdieren leveren in veel gevallen betere en betrouwbaardere resultaten op. Waar proefdiervrije methoden nog niet bestaan, moeten ze ontwikkeld worden. Zo kan Nederland aanjager worden op het gebied van onderzoek zonder proefdieren. De Partij voor de Dieren wil dan ook dat de investering in alternatieven voor proefdieronderzoek de hoogste prioriteit krijgt.

- Nederland zet zich in EU- en internationaal verband in voor een versnelling van de internationale erkenning en toepassing van proefdiervrije onderzoeks- en testmethoden en het uitfasen van dierproeven.

- Onderzoek met primaten wordt zo snel mogelijk verboden. Er komt een plan (met tijdpad) om het apenonderzoekscentrum BPRC zo spoedig mogelijk te sluiten.
- We verbieden het fokken en doden van proefdieren die in voorraad worden gehouden.
- Biotechnologie bij dieren – waaronder genetische manipulatie en klonen – wordt verboden.
- Het wordt mogelijk dat een rechter de naleving van de Wet op de dierproeven kan toetsen. Burgers en maatschappelijke organisaties krijgen mogelijkheden om bezwaar te maken tegen voorgenomen dierproeven.
- Het budget dat de overheid jaarlijks aan dierproeven besteedt wordt stapsgewijs overgeheveld naar onderzoek zonder proefdieren.
- De overheid ontwikkelt per toepassingsgebied van dierproeven (wettelijk voorgeschreven veiligheidsonderzoek, fundamenteel wetenschappelijk onderzoek, toepassingsgericht onderzoek en onderwijs) uitfaseringsbeleid met een heldere tijdlijn. Dierproeven in het hoger onderwijs (bachelor en master) worden per direct verboden; wettelijk voorgeschreven veiligheidsonderzoek wordt per 2030 verboden.

Bescherm huisdieren tegen misbruik

De helft van alle huishoudens in Nederland heeft één of meer huisdieren. Naast honden en katten worden er ook exotische dieren als huisdier gehouden, terwijl deze dieren hier absoluut niet geschikt voor zijn. Hun behoeften en instincten zijn immers gelijk aan die van hun soortgenoten in het wild. In een huiselijke omgeving kan daar niet aan worden voldaan. De Partij voor de Dieren wil dat er een korte lijst komt van dieren die, gelet op hun natuurlijke gedrag en behoeften, nog als huisdier kunnen worden gehouden. Andere dieren mogen niet gehouden of verhandeld worden.

Via fokkers worden er veel dieren verhandeld als huisdier. Het fokken van rasdieren richt zich vooral op het uiterlijk van de dieren, niet op hun gezondheid of welzijn. Daarnaast worden in Nederland en daarbuiten in grote schuren in totaal tienduizenden honden gefokt door malafide fokkers en broodfokkers. Hier moet hard tegen opgetreden worden.

- Het verbod op het fokken van dieren met extreme uiterlijke kenmerken zal worden gehandhaafd. Het aangekondigde houdverbod voor dieren met een extreem en ziekmakend uiterlijk wordt snel vastgelegd in de wet.
- De invoer van buitenlandse puppy's uit fokschuren wordt verboden. Hierop wordt, in samenwerking met de ons omringende landen, streng gecontroleerd.
- De minimumleeftijd voor het scheiden van kittens van hun moeder gaat omhoog naar twaalf weken.
- De chipplicht voor honden wordt uitgebreid naar katten.
- Er komt een verplichte bedenktijd voor de aanschaf van gezelschapsdieren.
- Dierenwinkels worden actief aangemoedigd om te stoppen met de verkoop van dieren. Zij kunnen hun klanten in plaats daarvan doorverwijzen naar een opvangcentrum of asiel.
- Om impulsaankopen te voorkomen, wordt verkoop van dieren via internet, tuincentra, markten en andere locaties verboden. Dierenasiels zijn hiervan uitgezonderd.
- Er komen minimumnormen voor dierbenodigdheden als hokken en kooien. Het in afzondering houden van sociale dieren, zoals konijnen, wordt verboden, net als de verkoop van vissenkommen en te kleine hokken of kooien. Nieuwe eigenaren krijgen actief informatie aangeboden over welzijnsnormen en -regels.

- Er komt een korte lijst van dieren die, gelet op hun natuurlijke gedrag en behoeften, geschikt zijn om als huisdier te worden gehouden.
- Markten en beurzen waar dieren worden verkocht of tentoongesteld, zoals paarden-, reptielen- of vogelmarkten, worden verboden, net als online dierenmarkten of websites waar voor de verkoop gefokte dieren verhandeld worden.

Betere opvang en noodhulp

Ieder jaar belanden vele tienduizenden huisdieren, die eerder vaak in een opwelling zijn gekocht, in het asiel. Ook pasgeboren dieren worden regelmatig naar het asiel gebracht of gedumpte, omdat ze ongewenst zijn. De opvang van gevonden of afgestane dieren is een wettelijke taak van gemeenten, maar die laten het vaak afweten. Daardoor zijn het vaak hardwerkende **vrijwilligers die de dierenasiels en opvangcentra draaiende houden met donaties van particulieren**. De financiering van hulp van wilde dieren in nood is zelfs helemaal niet wettelijk vastgelegd, waardoor ondersteuning door overheden vaak gering is of volledig ontbreekt. De Partij voor de Dieren wil dat de overheid haar verantwoordelijkheid neemt en wildopvangcentra, dierenasiels en -ambulances financieel ondersteunt.

- Er komen landelijke richtlijnen voor de financiering van dierenopvangcentra en wildopvangcentra. De Rijksoverheid neemt het voortouw en zorgt voor voldoende financiering voor gemeenten en provincies.
- De huisdierensector gaat meebetalen aan de opvang en verzorging van afgestane en gevonden dieren. Per verkocht dier wordt een bijdrage gestort in een opvangfonds.
- Het netwerk van opvangcentra en dierenambulances wordt landelijk dekkend.
- Dierenambulances krijgen net als andere hulpdiensten bevoegdheden om snel ter plaatse te kunnen zijn voor noodhulp aan dieren, zoals een vergunning om over bus- of trambanen te rijden en het recht om vrij te kunnen parkeren.
- Het redden van dieren krijgt een vaste plaats in draaiboeken van hulpdiensten en rampenplannen.
- Als mensen thuiszorg nodig hebben, wordt ook voorzien in hulp bij de zorg voor de aanwezige dieren. Het wordt mogelijk voor mensen om hun huisdier mee te nemen naar elke zorginstelling.
- In opvanghuizen voor slachtoffers van huiselijk geweld is ook plaats voor hun huisdieren, als dat nodig is. Zo nodig worden huisdieren opgevangen in gastgezinnen.
- Zorg voor dieren is geen luxegoed, maar noodzaak: net als medische hulp voor mensen wordt ook de diergeneeskundige zorg vrijgesteld van btw.
- Prijzen van diergeneeskundige zorg worden gereguleerd en niet meer aan de vrije markt overgelaten. Er komt een verbod op de opkoop van dierenartspraktijken door buitenlandse ketens.

Pak dierenmishandeling harder aan

De Partij voor de Dieren wil dat dierenmishandeling en -verwaarlozing hard worden aangepakt. Wie dieren mishandelt, mag geen dieren meer houden. Onderzoek toont aan dat er een duidelijk verband bestaat tussen huiselijk geweld en dierenmishandeling. Geweld richting mensen wordt vaak voorafgegaan door mishandeling van dieren. De Partij voor de Dieren wil dat politie en justitie meer prioriteit geven aan het opsporen en bestraffen van dierenmishandeling en -verwaarlozing en dat er een officier van justitie voor dieraangelegenheden komt.

- Er komen meer dierenpolitieagenten met voldoende bevoegdheden voor de opsporing en aanhouding van mensen die een dier hebben mishandeld. Dierenwelzijn moet weer een standaard onderdeel worden van de politieopleiding. De dierenpolitie krijgt ook de bevoegdheid om het welzijn van dieren in de veehouderij te controleren.
- De nieuwe Wet aanpak dierenmishandeling en dierverwaarlozing wordt goed gehandhaafd. Wanneer verwaarloosde en mishandelde dieren worden aangetroffen, moeten ze sneller weggehaald worden.
- Dieren die worden weggehaald worden niet meer behandeld als goederen. Doorverkoop van deze dieren aan de handel of voor de slacht wordt verboden.
- Nu het eindelijk wettelijk mogelijk is om dierenbeulen een (levenslang) houdverbod op te leggen, is het van belang dat dit in de praktijk ook gebeurt. De mogelijkheid tot het opleggen van een houdverbod wordt onderdeel van de opleiding van rechters en officieren van justitie.
- Wie veroordeeld is voor dierenmishandeling of -verwaarlozing, krijgt naast een strengere straf en hogere boete ook een levenslang houdverbod opgelegd. Iemand die in het buitenland een beroepsverbod heeft gekregen of herhaaldelijk is veroordeeld voor dierenmishandeling of -verwaarlozing, mag ook in Nederland geen dieren meer houden.
- Hulpverleners bij huiselijk geweld worden getraind in het herkennen van dierenmishandeling en verwaarlozing.

Bescherm dieren in het wild wereldwijd

Jaarlijks worden miljoenen wilde dieren illegaal over de wereld getransporteerd. Ze eindigen in dubieuze 'medicijnen', exotische maaltijden of als decorstuk aan de muur. De handel in (producten van) wilde dieren is na drugshandel de meest lucratieve vorm van misdaad en maakt vele slachtoffers. Ook vergroot deze handel het risico dat besmettelijke dierziektes overspringen op mensen. Nederland is een belangrijk doorvoerland voor de handel in wilde dieren. De handhaving van de handel in wilde dieren laat te wensen over en de pakkans en de straffen zijn laag. De Partij voor de Dieren wil een Europees importverbod op wilde dieren om de handel een halt toe te roepen. Gerichte opsporing, krachtige handhaving en hoge straffen voor illegale handelaren moet deze nietsontziende vorm van criminaliteit terugdringen.

- De import en handel in wilde dieren wordt verboden en er komt een waterdicht vergunningensysteem. Nederland zet zich hier internationaal actief voor in bij CITES.
- Opsporing en handhaving van de illegale handel wordt geïntensiveerd. Er komt een gespecialiseerde taskforce van voldoende omvang en met voldoende mandaat. Illegale handelaren worden strenger gestraft en jachttoerisme en de import van jachttrofeeën worden volledig aan banden gelegd.
- Nederland verzet zich actief tegen de walvisjacht en zeehondenjacht en voert het internationaal protest tegen deze slachtingen aan. Nederland pleit bij de Internationale Walvisvaart Commissie (IWC) voor een jachtverbod op kleinere walvisachtigen, zodat ook dolfijnen niet meer mogen worden bejaagd. Nederland verzet zich actief tegen de dolfijnenslachtingen op de Faeröereilanden en in Japan.
- Nederland is als handelsland een belangrijk doorvoerland voor producten van exotische dieren. We verbieden het doorvoeren van deze producten.
- Nederland maakt zich sterk voor een totaalverbod op de vangst van (blauwvin)tonijn en het ontvinnen van haaien.

3. Voedsel en landbouw

Samen op weg naar betaalbaar, gezond en duurzaam eten

Gezond en betaalbaar voedsel is een basisbehoefte voor ons bestaan. Maar het huidige landbouwmodel zit op een doodlopende weg. Voedselproductie en -consumptie dragen sterk bij aan de ecologische, sociale en gezondheids crises van deze tijd. Vorige regeringen hebben die problemen steeds voor zich uitgeschoven of met lapmaatregelen bestreden. Tegelijkertijd is de manier waarop de maatschappij tegen voedsel aankijkt onmiskenbaar gekanteld. Een groeiend aantal mensen kiest voor een plantaardiger en gezonder voedingspatroon en er zijn inmiddels talloze initiatieven om anders te boeren. De Partij voor de Dieren is vanaf haar oprichting de aanjager geweest van deze verandering. Die rol blijven we vervullen. Er liggen immers geweldige kansen voor een gezonde toekomst van de landbouw die betaalbaar voedsel produceert. We zitten midden in de voedselrevolutie.

En de voedselrevolutie komt geen moment te vroeg. Nederland is uitgegroeid tot de megastal van de wereld: nergens ter wereld worden er gemiddeld zoveel dieren per vierkante meter gehouden als in ons land. De dieren betalen daarvoor de hoogste prijs. Maar ook boeren en burgers zijn opgezadeld met een onverantwoord hoge rekening. In een land dat jaarlijks meer dan 500 miljoen dieren fokt en doodt, is het risico op het ontstaan van zoönosen – zoals Q-koorts en vogelgriep – levensgroot. Natuur en klimaat, de bodem, ons drinkwater en onze gezondheid zuchten onder de last van grote hoeveelheden mest en landbouwgif.

Er is geen grotere voedselverspiller dan het maag-darmkanaal van dieren. Van het in Nederland geteelde graan wordt meer dan twee derde gebruikt voor veevoer. Van elke hectare waar we geen voedsel voor koeien, varkens of kippen maar voor mensen verbouwen, kunnen we maar liefst vier keer zoveel mensen voeden. De enorme vraag naar veevoer zorgt wereldwijd voor hogere voedselprijzen. Het is niet uit te leggen dat we kostbaar voedsel aan dieren geven, terwijl steeds meer mensen geen eten meer kunnen betalen.

Ook boeren zijn slachtoffer van dit systeem. Nederlandse boeren zijn door de overheid en banken decennialang voor de keuze geplaatst: zich in de schulden steken voor peperdure schijnoplossingen, of stoppen. Het is dan ook niet verrassend dat sinds het begin van deze eeuw niet de veestapel, maar het aantal veeboeren is gehalveerd. Van de overgebleven boeren leeft de helft onder de armoedegrens. De enigen die baat hebben gehad bij het enorme aantal dieren in de Nederlandse veehouderij, zijn de grote agro-industriële bedrijven zoals veevoerbedrijven, slachthuizen en stallenbouwers, en de banken. Een krimp van het aantal dieren in de veehouderij was decennialang taboe, maar bijna iedereen ziet nu dat dit onvermijdelijk is.

De Partij voor de Dieren wil de problemen in samenhang oplossen. Op die manier krijgen we een landbouwsysteem met gezond voedsel, een gezonde bodem en een gezond verdienmodel voor de boer. De Partij voor de Dieren heeft vertrouwen in boeren vakmanschap waar samen wordt gewerkt met de natuur. Juist boeren hebben de natuur nodig om in de toekomst gezond voedsel te kunnen verbouwen. Juist boeren hebben enorm veel te winnen bij schoon water, een gezonde bodem en schone lucht. In plaats van minder boeren, hebben we méér boeren nodig. En ook hier geldt: de toekomst is plantaardig. Uit onderzoek blijkt dat het enige toekomstbestendige verdienmodel in de landbouw een verdienmodel is waarin geen dieren meer worden uitgebuit. De Partij voor de Dieren wil boeren helpen omschakelen naar een gezonde en toekomstbestendige landbouw.

Op geen enkel ander terrein kunnen we zoveel winst behalen voor dieren, natuur, klimaat, milieu, boeren en onze gezondheid als in de keuzes die we kunnen maken over ons voedsel. Wanneer we de juiste weg inslaan, kunnen we iedereen toegang geven tot gezond, diervriendelijk en betaalbaar

voedsel. Omdat we veel minder veevoer hoeven te verbouwen, komt er enorm veel landbouwgrond vrij. Die grond kunnen we teruggeven aan de natuur en gebruiken om de woningen te bouwen die we zo hard nodig hebben. Door het aantal dieren fors te krimpen en met maatregelen voor de industrie, de luchtvaart en het verkeer, lossen we de stikstofcrisis wél op. We kunnen het tij van de biodiversiteitscrisis en de klimaatcrisis keren, én zorgen dat boerenvakmanschap, kwaliteit en de menselijke maat weer de norm worden in de landbouw. Dit is de systeemverandering die het hart vormt van de missie van de Partij voor de Dieren. De tijd om definitief te kiezen is nu.

De toekomst is plantaardig

De ecologische, dierenwelzijns-, sociale en gezondheidsuitdagingen in het voedselsysteem zijn te lang als losse problemen beschouwd, terwijl ze sterk met elkaar samenhangen. Het is daarom tijd voor een overkoepelend voedselbeleid, met plannen en ambities voor hoe alle spelers in de voedselketen kunnen bijdragen aan een duurzame en gezonde voedseltransitie. Voedsel dient daarbij niet langer enkel als handelsgoed, maar als mensenrecht te worden beschouwd. We versnellen de transitie naar een plantaardig consumptiepatroon. Plantaardig eten helpt de natuur, het klimaat en natuurlijk de dieren. Hoog tijd dus dat we plantaardig eten meer regel dan uitzondering maken!

- Er komt integraal voedselbeleid, waarin het recht op gezond, biologisch en plantaardig voedsel en de positie van duurzame, biologische en diervriendelijke boeren centraal staan. Een nieuw ministerie van Voedsel en landbouw wordt hier verantwoordelijk voor.
- Het voedselaanbod wordt ingericht op de duurzame, diervriendelijke en gezonde keuze.
- Het succesvolle concept 'Carnivoor? Geef het door!' wordt volop aangemoedigd.
- In de prijs die de consument in de winkel betaalt zijn alle milieu-, klimaat-, dierenwelzijns-, en gezondheidskosten doorberekend. Door een prijs te zetten op negatieve maatschappelijke effecten, worden gezonde, diervriendelijke en duurzame producten de goedkopere optie.
- Er komt een belasting voor slachthuizen (slachttaks).
- De btw op groente, fruit, granen, peulvruchten en noten gaat naar het nultarief.
- We maken een einde aan de promotie van vlees, zuivel, eieren en vis. We stoppen als eerste met kiloknallers. De Europese miljoenensubsidies voor de promotie van vlees en andere dierlijke producten moeten worden omgezet naar promotie van een plantaardig voedingspatroon.
- In Nederland starten we een grootschalige en langlopende publiekscampagne over de voordelen van plantaardig en biologisch eten. Het Voedingscentrum wordt hierbij betrokken.
- Plantaardige alternatieven voor vlees, vis, zuivel en eieren hebben de afgelopen jaren een enorme vlucht genomen. Dit succes bouwen we uit door de ontwikkeling van deze innovaties volop te stimuleren en ondersteunen. Onder voorwaarde dat ze niet gepaard gaan met dierenleed, kunnen ook kweekvlees en microbiële fermentatie worden gestimuleerd. De insectenkweekindustrie is een nieuwe bio-industrie en wordt daarom beëindigd.
- Er komt een effectieve, integrale aanpak om voedselverspilling te stoppen. Doorgeslagen regels over houdbaarheidsdata en uiterlijke kenmerken zorgen er nog altijd voor dat voedsel dat verder nog goed is toch wordt weggegooid. Deze regels gaan in elk geval van tafel.
- Zolang mensen afhankelijk van voedselhulp zijn, dient de overheid het aanbod van voedselbanken te garanderen. Supermarkten worden naar Frans voorbeeld verplicht een partnerschap met een lokale voedselbank aan te gaan, om zo voedselverspilling te voorkomen.
- De overheid koopt 100% biologisch, duurzaam en plantaardig in.

- Mobile teams vanuit de overheid gaan smakelijke plantaardige gerechten ontwikkelen en geven workshops op locatie aan grote cateraars en kantines.
- Net als in veel andere landen, starten scholen met het aanbieden van gezonde maaltijden, met 100% biologische en plantaardige inkoop. Schoolmelkregelingen worden stopgezet.
- Ziekenhuizen en andere zorginstellingen serveren gezonde, plantaardige en biologische voeding. Tot die tijd wordt minimaal één volwaardige plantaardige optie op het menu aangeboden. Patiënten en bewoners kunnen altijd vers fruit krijgen.

De cruciale keuze: stoppen met de vee-industrie

Een ander voedselsysteem vraagt om een andere landbouw, en de moed om te stoppen met wat niet (meer) kan. Het vastgelopen landbouwmodel is gebaseerd op het misverstand dat het gebruik van dieren zou zorgen voor meer voedsel. Dat klopt niet. De veehouderij is geen voedselproducent, maar juist een voedselverspiller. Wie dieren fokt voor voedsel, zal er immers voor moeten zorgen dat die dieren gevoerd worden. Dat kost veel meer voedsel dan het oplevert in de vorm van vlees, eieren, vis en zuivel. Ruim 70% van het Europese landbouwareaal wordt momenteel gebruikt voor het houden van dieren of het produceren van veevoer en biobrandstoffen. Wanneer we de landbouwgrond die nodig is om dieren vet te mesten of uit te melken, gebruiken om voedsel te telen voor mensen, kunnen we iedereen voeden én houden we grond over om terug te geven aan de natuur. Daarmee lossen we ook alle (milieu)problemen die wel gepaard gaan met veehouderij, maar niet met de teelt van plantaardige eiwitten – zoals de stikstof- en klimaatcrisis – in één klap op. De eerste cruciale keuze voor een houdbaar voedselsysteem is dus: we bevrijden de dieren uit de voedselketen en nemen afscheid van de vee-industrie.

- Het totale aantal dieren dat in de Nederlandse veehouderij wordt gefokt en gedood krimpt met minstens 75% in de komende twee jaar. Duurzaam geteelde plantaardige eiwitgewassen voor menselijke consumptie hebben de toekomst: de bodem knapt er zichtbaar van op en voor boeren bieden ze een duurzaam perspectief. De omschakeling naar deze teelten wordt volop gestimuleerd en gefaciliteerd.
- Voor al het voedsel waarbij dat kan, gaan we de productie regionaal organiseren: Nederlandse boeren gaan primair werken voor het voeden van mensen in Nederland en omliggende landen. In plaats van het produceren van bulkproducten die de hele wereld over worden gesleept, leggen boeren zich toe op de productie van gezond voedsel dat zich onderscheidt op kwaliteit in plaats van kwantiteit.
- We gaan scherpere keuzes maken over het gebruik van onze landbouwgrond. We nemen afscheid van teelten die geen duurzaam doel dienen maar wel veel schade veroorzaken door bijvoorbeeld een hoge mate van gifgebruik en uitputting van de bodem. We stoppen per direct met de lelieteelt en gaan de gangbare bollenteelt als geheel afbouwen. De bodem krijgt de kans te herstellen en de telers worden geholpen bij het omschakelen naar duurzame teelten.
- We besparen de belastingbetaler veel geld en de boeren veel regeldruk door te stoppen met symptoombestrijding. Er worden geen subsidies meer besteed aan technologische lapmiddelen om de milieuschade van de veehouderij te beperken. Dat beleid heeft aantoonbaar gefaald en zorgt bovendien voor verdere schaalvergroting.
- Het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid gaat grondig op de schop. De honderden miljoenen euro's aan landbouwsubsidies uit de huidige begroting worden gebruikt om boeren te helpen overschakelen naar duurzame, plantaardige productie. Daarna worden de subsidies afgeschaft.

- Het ‘de-vervuiler-betaalt-principe’ gaat ook voor de veehouderij gelden. Er komt een heffing op de uitstoot van stikstof en broeikasgas. Op die manier hoeft de belastingbetaler niet langer op te draaien voor vervuiling, en versterken we het concurrentievermogen van duurzame producenten. Plantaardige landbouw stoot geen stikstof en broeikasgas uit, en valt uiteraard niet onder deze heffing.
- Boeren en tuinders krijgen de mogelijkheid om zich samen sterk te maken voor een eerlijke inkoopprijs voor hun product. Ook komt er een eerlijke-prijs-bewijs: tussenhandelaren, supermarkten en andere retailers moeten aantonen dat zij een faire inkoopprijs betalen aan de boer. Contracten met een leveringsplicht voor een niet-kostendekkende prijs worden verboden.
- De overheid investeert zelf weer in een dienst van landbouwvoorlichters. Op die manier doorbreken we de invloed van de adviseurs van de landbouwgif- en veevoerindustrie, en helpen we boeren om écht te verduurzamen.

Landbouw in balans met de natuur

De natuur levert alles wat mensen nodig hebben voor de productie van ons voedsel: een gezonde bodem om onze gewassen op te telen, schoon water voor een goede groei en biodiversiteit die helpt bij de bestuiving en het voorkomen van plagen. Een van de kostbaarste fouten die de mens kan maken, is het vernietigen van de natuur en de bodem die hij nodig heeft voor de productie van zijn voedsel. Het is tijd voor radicale verandering: we stoppen de kaalslag. Voortaan gaan we de basis die de natuur ons biedt goed beschermen. Een modeterm als ‘kringlooplandbouw’ is nergens voor nodig: biologische boeren en tuinders laten al decennialang zien hoe je kringlopen kunt sluiten en gezond voedsel kunt produceren in samenwerking met de natuur. De Partij voor de Dieren zegt: maak van dit boerenvakmanschap de leidraad voor de landbouw in Nederland.

- Diverse, natuurinclusieve en regeneratieve land- en tuinbouw wordt de norm, zoals biologisch, permacultuur, agrobosbouw (de combinatie van landbouw en bosbouw op hetzelfde perceel) en agro-ecologische systemen. Gangbare boeren en tuinders worden geholpen met de omschakeling naar deze duurzame vormen van voedselproductie.
- Het gebruik van de bodem wordt gebaseerd op de grondsoort en het natuurlijke waterpeil (functie volgt bodem en peil), in plaats van andersom. Zo zal in veenweidegebieden, bij een natuurlijk grondwaterpeil dat veel hoger ligt, overgeschakeld moeten worden naar natte teelten, of worden weilanden teruggegeven aan de natuur. Dit is essentieel om bodemdaling tegen te gaan.
- Gewassen die de bodem uitputten, zoals aardappelen, kunnen niet langer om de twee of drie jaar geteeld worden op hetzelfde perceel: een ruimere gewasrotatie (maximaal één keer per zes jaar) wordt verplicht.
- Monoculturen maken plaats voor strokenteelt of andere vormen van natuur-inclusieve, regeneratieve landbouw.
- We stoppen het kapotbemesten van onze bodems. Aan de structurele overbemesting in Nederland komt een einde. Het injecteren van mest wordt verboden, evenals het gebruik van kunstmest. De huidige bemesting gaan we vergaand vervangen door plantaardige mest en groenbemesters.
- De bodem krijgt weer lucht. Met minimale of niet-kerende grondbewerking voorkomen we bodemverdichting en krijgen bodemleven en een gezonde wortelgroei meer kans. Water wordt hiermee beter vastgehouden en meer CO₂ wordt afgebroken en opgeslagen. Intensieve

grondbewerking, zoals ploegen, wordt niet meer toegestaan. Zware landbouwmachines maken plaats voor kleine, lichte machines, die bovendien op elektriciteit rijden.

- De bodem krijgt weer water. Water wordt niet langer versneld afgevoerd, maar juist opgevangen voor droge periodes. Het grondwaterpeil wordt niet langer kunstmatig verlaagd, maar er wordt een zo natuurlijk mogelijk peil aangehouden. De teelt van waterslurpende gewassen, als Engels raaigras, wordt niet langer toegestaan in droogtegevoelige regio's.
- De land- en tuinbouw worden gifvrij. Het gebruik van landbouwgif wordt snel en direct afgebouwd.
- Biologische (traditionele) gewasveredeling wordt gestimuleerd, voor de ontwikkeling van gezonde en weerbare rassen.
- Het 'de-vervuiler-betaalt-principe' gaat ook voor de glastuinbouw gelden. Er komt een heffing op de uitstoot van broeikasgas. Vanwege de grote hoeveelheid energie, kunstmest en landbouwgif die nodig is voor een bosje bloemen, stoppen we met de gangbare sierteelt. Werknemers kunnen zich met behoud van inkomen laten omscholen naar een duurzame baan.
- Om de kringloop volledig te sluiten zouden ook de voedingsstoffen uit menselijke uitwerpselen weer terug op de akkers moeten komen. We stimuleren experimenten om dit op een veilige manier te verwezenlijken.
- Bio-based bouwen, het gebruik van landbouwgewassen om duurzamer te bouwen, heeft de toekomst. Wanneer het aantal dieren in de veehouderij krimpt, komt er landbouwgrond vrij voor onder meer natuur, maar ook voor bio-based productie. We stellen daarbij als voorwaarde dat bio-based productie niet tot natuurdegradatie leidt.

Gentechvrij

De Nederlandse regering en grote bedrijven zetten de afgelopen jaren vol in op de versoepeling van regelgeving rond de genetische manipulatie van landbouwgewassen. De Partij voor de Dieren is tegen de inzet van gentech, inclusief de nieuwe techniek Crispr-Cas. De ontwikkelaars van genetisch gemodificeerde gewassen hebben hun duurzame beloften in het verleden niet ingelost: gentechsoja en -maïs hebben wereldwijd het gebruik van giftige bestrijdingsmiddelen doen toenemen in plaats van afnemen. Gentech is daardoor alleen de geïndustrialiseerde en vervuilende vormen van landbouw ten goede gekomen. Genetische manipulatie vormt bovendien een bedreiging voor de gangbare en biologische teelt omdat de gemanipuleerde gewassen zich kunnen mengen met niet-genetisch gemanipuleerde gewassen. Gentechnologie bedreigt de toch al beperkte genetische diversiteit van gewassen, wat de kwetsbaarheid van het voedselsysteem verergert.

- Nederland wordt gentechvrij. De teelt en import van genetisch gemanipuleerde gewassen wordt verboden. Zolang een Europees import- en teeltverbod nog niet is gerealiseerd willen we dat lidstaten en regio's zelf de mogelijkheid krijgen om de teelt van genetisch gemanipuleerde gewassen te verbieden.
- Het genetisch manipuleren en klonen van dieren is ethisch onaanvaardbaar en brengt ernstig dierenleed met zich mee. Nederland maakt zich sterk voor een Europees importverbod op gekloonde en genetisch gemanipuleerde dieren, hun nakomelingen en de producten die van deze dieren worden gemaakt. Nederland zet zich actief in voor een wereldwijd traceersysteem om de handel in gekloonde dieren te kunnen controleren.
- Planten- en dierenrassen mogen geen eigendom van bedrijven zijn. Octrooien op vormen van leven worden verboden. We verzetten ons tegen pogingen van bedrijven als Bayer-Monsanto

en BASF om genen van planten en dieren te patenteren en zo de voedselmarkt te beheersen. Nederland zet zich internationaal in voor een sterk kwekersrecht voor boeren en gewasveredelaars.

- Er komt verplichte etikettering voor vlees, zuivel, vis en eieren afkomstig van dieren die zijn gevoed met genetisch gemanipuleerde gewassen. Wanneer gentech-ingrediënten zijn verwerkt in een product, wordt dit duidelijk vermeld op de voorkant van het product of de verpakking.

Regionale landbouw voor een betere wereld

De huidige voedselbeleid in Nederland en Europa brengt niet alleen grote schade toe aan klimaat en biodiversiteit op eigen continent, maar verslechtert ook de uitgangspositie van mensen die toch al onder veel moeilijker omstandigheden leven dan wijzelf. Op rooftocht naar biobrandstoffen en goedkope grondstoffen voor de veevoer- en levensmiddelenindustrie maakt Nederland zich niet zelden schuldig aan landroof en mensenrechtenschendingen. Nederland put bodems uit en vernietigt ecosystemen waar mensen in kwetsbare gebieden van afhankelijk zijn om een eigen duurzame toekomst op te kunnen bouwen. De Partij voor de Dieren wil landbouwbeleid dat geen schade berokkent, maar juist kansen biedt voor mensen in kwetsbare gebieden.

We stoppen met het wereldwijde verslepen van goedkope bulkproducten als melkpoeder en bloemen vol gif. Onder aanvoering van de Partij voor de Dieren is het begin van het einde van vrijhandelsverdragen ingezet die enkel het belang van grote bedrijven dienen. Handel wordt beperkt tot plantaardige en kwalitatief onderscheidende producten en vindt zo veel mogelijk op regionale schaal plaats. De lokale bevolking en de natuur dienen te allen tijde te profiteren. Zowel in Nederland als daarbuiten herstellen we de verbinding in het voedselsysteem door lokale voedselgemeenschappen te ondersteunen.

- Boeren worden beschermd tegen oneerlijke concurrentie van buitenaf. We blokkeren alle Europese vrijhandelsverdragen die leiden tot import van goedkope producten die onder onze eigen standaarden zijn geproduceerd.
- Er komen heffingen aan de Europese buitengrenzen voor voedsel dat we zelf ook (kunnen) produceren, maar dan duurzamer. Zo wordt de negatieve spiraal van bulkproductie tegen zo laag mogelijke kosten doorbroken en komt er ruimte voor kwaliteit, boerenvakmanschap en de menselijke maat.
- Initiatieven voor regionale voedselproductie en de verbinding tussen boer en burger worden volop gestimuleerd. Ruim baan voor stadslandbouw, voedselbossen en boerderijen waarbij burgers samen het eigenaarschap vormgeven en samenwerken met de boer!
- We stoppen de dumping van goedkope, gesubsidieerde landbouwproducten op de markten van landen in het mondiale Zuiden en we verminderen de importafhankelijkheid van lage-inkomenslanden door ze te helpen hun regionale productie en weerbaarheid te versterken. Deze landen moeten hun markten kunnen beschermen tegen goedkope importen en de mogelijkheid krijgen weer voedselvoorraden op te bouwen, die ze onder druk van de Wereldbank en het IMF moesten opgeven.
- We stoppen met de import van producten die ten koste gaan van de leefomgeving elders of die gepaard gaan met schendingen van mensenrechten en dierenwelzijn.
- Nederland stopt per direct met het stimuleren en exporteren van systemen en producten voor industriële landbouw zoals slachterijen, megastallen en landbouwgif. Ook het budget voor ontwikkelingssamenwerking wordt niet langer gebruikt voor het ondersteunen van de uitbreiding van activiteiten van Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven zoals rozenkwekers. In

plaats daarvan wordt geïnvesteerd in regionale, agro-ecologische, diervriendelijke voedselvoorziening en in regionale infrastructuur.

- Gezond voedsel is een mensenrecht. Maar beleggingsfondsen, banken en handelaren speculeren met basisbehoeften zoals tarwe en maïs, om maximale winst te maken. Dit drijft de voedselprijzen op en zorgt voor toenemende honger in de wereld. Deze voedselspeculatie wordt zo snel mogelijk aan banden gelegd.
- Buitenlandse regeringen en bedrijven huren of kopen vaak landbouwgronden in lage-inkomenslanden. Die gronden zijn echter veelal van lokale gemeenschappen. De Partij voor de Dieren wil dat Nederland zich in internationaal verband sterk maakt tegen deze landroof. Investerings in land en grond behoren te voldoen aan de criteria van de VN-mensenrechtenrapporteur voor het Recht op voedsel.

Stop het leegvissen van de zee

Ook met betrekking tot voedsel uit zee is een grote verandering nodig. De meeste vissoorten worden zwaar overbevist, er wordt zóveel gevangen dat sommige vissoorten dreigen te verdwijnen. De Nederlandse visserij is medeverantwoordelijk voor de structurele overbevissing in de Europese wateren en de verwoesting van het bodemleven. Vissen komen op een zeer wrede wijze aan hun einde. Met Europese subsidies worden ook zeeën buiten Europa geplunderd, zoals voor de kust van Afrika, met grote impact op de voedselvoorziening van de lokale bevolking. De grootste trawlers ter wereld zijn in Nederlandse handen. Bovendien vinden in de internationale visserij grove mensenrechtenschendingen plaats. Viskwekerijen vormen een nieuwe vee-industrie. Ze lossen het probleem van de overbevissing niet op: veel gekweekte vissen worden gevoerd met vismeel dat wordt gemaakt van uit het wild gevangen vis. Viskwekerijen zijn niet duurzaam en verre van diervriendelijk. De alternatieven liggen voor het opvissen: de zee biedt ons veel plantaardig voedsel als algen en zeewier. Die plantaardige opvolgers maken ons gezonder, voorkomen veel dierenleed en geven de onderwaternatuur de kans zich te herstellen.

- We zetten in op verandering: vissen, schaal- en schelpdieren eten is niet nodig voor de gezondheid. Gezonde vetzuren kunnen we halen uit algenolie en zeewier. Er komt een effectieve campagne om mensen bewust te maken van de nieuwe inzichten. De plantaardige optie wordt goedkoper door de btw af te schaffen.
- De visserij en vis-, schaal- en schelpdierkwekerijen worden afgebouwd. Visserijsubsidies worden per direct afgeschaft.
- Ecosystemen en vissoorten die er slecht aan toe zijn, krijgen de kans zich te herstellen door een totaalverbod op de visserij in het gebied. Voor de kwetsbaarste soorten zoals paling, kabeljauw en tonijn wordt onmiddellijk een vangstverbod ingesteld.
- Boten met destructieve visserijtechnieken komen de zee niet meer op. Monstertrawlers, diepzeevisserij, schepen die met sleepnetten de zeebodem verwoesten (boomkorren), worden onder Nederlandse vlag en in Nederlandse wateren verboden.
- Pulsvisserij, een techniek waarbij vissen onder stroom worden gezet zodat de zeeën nog efficiënter kunnen worden leeggeroofd, blijft verboden.
- Visserijakkoorden tussen de Europese Unie en andere landen zijn roofakkoorden en gaan van tafel of worden opgezegd.

Tussenstappen in de transitie

De overgang naar een duurzaam voedselsysteem is niet van de ene op de andere dag gerealiseerd. Behalve radicale keuzes die nodig zijn om de koers te verleggen, kennen transitieën een

overgangsfase die om tussenstappen vraagt. Zolang dieren nog niet volledig bevrijd zijn uit de voedselketen, zal de veehouderij risico's vormen voor de omgeving en liggen zoönosen op de loer. Zolang het gifgebruik in de landbouw nog niet is uitgebannen, loopt de gezondheid van omwonenden van bespoten akkers gevaar. En zolang er visserij plaatsvindt, zijn er maatregelen nodig om de schade voor de mariene ecosystemen te beperken. Kortom: we slaan de weg in naar een werkelijk duurzame, plantaardige toekomst én zetten tussenstappen om de gezondheid en het welzijn van mens, dier en natuur zo goed mogelijk te beschermen tijdens de transitie.

- Het tijdperk van de megastallen is voorbij. Deze stallen zullen als eerste opgekocht worden in het kader van de stikstof- en klimaataanpak. Er komen geen nieuwe vergunningen voor de bouw van megastallen of de uitbreiding van bestaande veehouderijen.
- Hoe minder dieren op een kluitje, hoe kleiner de risico's op ziekte-uitbraken en zoönosen. Er komt een maximum aantal dieren per regio. Er komen normen voor de minimale afstand tussen stallen om de kans op verspreiding van dierziektes en de vermenging van verschillende virussen te verminderen. Zo wordt de kans op gevaarlijke virusmutaties verkleind.
- Om de gezondheid van omwonenden te beschermen, komen er wettelijke normen voor de minimale afstand tussen stallen en woonkernen, scholen en kinderdagverblijven.
- Hoe minder gesleep met dieren, hoe kleiner de kans op het binnenhalen of verspreiden van dierziektes en zoönosen. De import van levende dieren, zoals kalfjes, om vet te mesten in Nederlandse stallen wordt zo snel mogelijk gestopt. Overige diertransporten worden beperkt tot een maximum van twee uur.
- Het vogelgriepvirus is nu jaarrond aanwezig en vormt een enorm risico voor mens en dier. Uit onderzoek is bekend in welke gebieden in Nederland de kans op een uitbraak het grootst is. Er komt per direct een verbod op de nieuwvestiging of uitbreiding van bedrijven met kippen, eenden en kalkoenen in gebieden met veel water en in gebieden waar al veel pluimveebedrijven zijn. Daarna wordt het aantal pluimveebedrijven in deze gebieden teruggebracht door deze met voorrang uit te kopen.
- Door zoveel varkens en kippen op een kluitje te houden, kleurt Nederland rood op de risicokaart volgens vooraanstaand virologen. Varkens kunnen varkensgriep, vogelgriep en humane griep oplopen en vermengen tot een – ook voor mensen – levensgevaarlijk virus dat kan leiden tot een nieuwe pandemie. Er komt zo snel mogelijk een goed systeem van monitoring van griepvirussen in de varkenshouderij. Er komen afstandsnormen voor bedrijven met varkens en met kippen, eenden of kalkoenen.
- Al meer dan tien jaar blijkt uit onderzoek dat omwonenden van geitenbedrijven binnen een straal van 2 kilometer vaker longontstekingen krijgen. Toch vinden er nog steeds staluitbreidingen plaats en worden er zelfs nieuwe geitenstallen gebouwd. Ook blijken gemeenten nog woningen te laten bouwen in de buurt van stallen met geiten. Er komt een landelijk verbod op uitbreiding en nieuwvestiging van geitenbedrijven. Bedrijven binnen 2 kilometer van woningen schakelen om naar plantaardige landbouw of krijgen een andere duurzame functie. Er komt een stelsel om het totale aantal geiten in Nederland te begrenzen, zoals dit al bestaat voor bijvoorbeeld varkens, kippen en koeien.
- Er komen strikte regels om het antibioticagebruik in de veehouderij verder af te bouwen. De preventieve toediening van antibiotica stopt definitief. Er komen extra controles voor de sectoren waarin veel antibiotica wordt gebruikt.
- De sterk afgeslankte veehouderij wordt volledig grondgebonden. We stoppen met de import van veevoer, zoals soja. Export van mest is niet langer toegestaan en mestfraude wordt hard aangepakt.

- Mestvergisters houden de intensieve veehouderij in stand, leveren nauwelijks energie op en zorgen voor stankoverlast voor omwonenden. We stoppen met mestvergisters. Er komen geen vergunningen meer voor de bouw van nieuwe mestvergisters en bestaande worden ontmanteld.
- Er komt een verbod op het gestunt met vlees en zuivel. Kiloknallers, plofkippen en plofmelk verdwijnen uit de schappen. Landbouwproducten mogen niet onder de kostprijs worden verkocht.
- Blijvend grasland wordt niet langer 'gescheurd' (kapotgemaakt en vervolgens opnieuw ingezaaid).
- De gezondheid van omwonenden van akker- en tuinbouwbedrijven gaat voor op de economische belangen van de telers. In de buurt van woonhuizen, schoolpleinen, openbare wegen, fiets- en wandelpaden en plekken waar mensen werken, kinderen spelen of dieren verblijven mag niet meer met gif worden gespoten.
- In pachtcontracten komen strenge voorwaarden voor een duurzaam bodembeheer.
- Met een verbod op het gebruik van landbouwgif op weilanden en het inzaaien van gevarieerde inheemse kruidenmengsels brengen we weilanden weer tot leven.
- Het voorzorgsbeginsel wordt leidend in het visserijbeleid. Dit houdt in dat we niet meer vissen dan onafhankelijke biologen verantwoord vinden. En als wetenschappelijke gegevens onvoldoende beschikbaar zijn, wordt er niet gevestigd, of er worden flinke veiligheidsmarges ingebouwd met vangstquota op een zeer laag niveau.
- Nederland bouwt de overcapaciteit van de vissersvloot in hoog tempo af. De vangstcapaciteit van de Europese vissersvloot mag niet groter zijn dan de ecosystemen in de Europese wateren kunnen dragen.
- Er komt een strikte naleving van bestaande afspraken om schadelijke visserijpraktijken tegen te gaan. Het verbod op het dumpen van bijvangst wordt streng gehandhaafd, via camera's of toezicht aan boord. Vissersboten van reders die zich niet aan de regels houden gaan aan de ketting.
- Bijvangst worden fors verminderd door een verbod op niet-selectieve visserijmethoden.

4. Economische systeemverandering

Genoeg voor iedereen, binnen de grenzen van de planeet

Er is genoeg voor iedereen. We produceren met z'n allen veel meer dan we nodig hebben. Meer voedsel, meer spullen, meer apparaten. En allemaal bij elkaar hebben we meer dan genoeg geld voor alles wat belangrijk is. Toch moeten veel mensen kromliggen om de maandlasten te betalen. We werken hard, maar het geld verdwijnt in de zakken van grote bedrijven en rijke investeerders. Wat de Partij voor de Dieren betreft is dat geen rijkdom. Echte rijkdom is gezonde lucht, schoon water, meer ruimte voor natuur en tijd om van de natuur te genieten en met je geliefden te besteden. Echte rijkdom is de zekerheid dat je niet in armoede hoeft te leven. Echte rijkdom is een prachtig land en een prachtige planeet doorgeven aan onze kinderen en kleinkinderen. Er is genoeg voor iedereen. Hier en in de rest van de wereld. Nu en in de toekomst.

De economie van groeien, groeien, groeien maakt ons leven allang niet meer beter. Het is een economie van verspilling geworden. Van wegwerpbekers, van telefoons die snel verouderen, van apparaten die niet te repareren zijn, van meubels die een verhuizing niet overleven, van overbodige verpakkingen en van grote afvalbergen.

De Aarde is rijk. Rijk aan vruchtbare bodems, schoon drinkwater en gezonde lucht. Maar wat doen we met onze rijkdom? Die verspillen we. We vliegen belastingvrij naar Londen, we eten asperges uit Peru en we bestellen kleren uit China. We stellen de helft van onze woonomgeving beschikbaar aan auto's en ons halve land aan de stallen, grasvelden en veevoerakkers van de vee-industrie. Ondertussen maken grote bedrijven steeds hogere winsten maar leven steeds meer mensen in armoede.

De huidige economie blijft niet binnen de grenzen van de planeet en biedt voor veel mensen geen bestaanszekerheid. Terwijl er genoeg voor is iedereen. Maar er is niet genoeg om nog langer met deze economie van verspilling door te gaan. De Partij voor de Dieren kiest voor de zekerheid voor mensen, binnen de draagkracht van de planeet. Dat kan, als we de welvaart eerlijker verdelen en de rekening neerleggen waar die hoort. Bij de grootste vervuilers, die vaak ook de grootste portemonnee blijken te hebben.

Een groene, eerlijke economie

Het is tijd om de economie van verspilling af te breken en een economie van duurzaamheid op te bouwen. Een economie waarin we werken om te leven, in plaats van leven om te werken. Een economie waarin we tijd besteden aan elkaar, in plaats van aan onze smartphones. Een economie waarin spullen een leven lang meegaan, we groene asperges uit Nederland eten en een weekendje Londen met de trein betaalbaar is. Een groene economie, met genoeg voor iedereen. Ons belastingstelsel wordt eerlijker en groener. Grote bedrijven, miljonnairs en vervuilers gaan meer belasting betalen. Werkenden betalen minder belasting en vooral mensen met een laag inkomen gaan er flink op vooruit.

- We zorgen ervoor dat alle bedrijven gaan bijdragen aan de samenleving en niet meer zo makkelijk weggelaten met profiteren en het afwentelen van kosten op de samenleving. Dat doen

we onder andere met een wettelijke zorgplicht en klimaatplicht voor bedrijven en door vrijwillige afspraken en vrijblijvende akkoorden te vervangen door regels en verplichtingen.

- De winstbelasting voor grote bedrijven verhogen we van 25% naar ten minste 35%.
- We heffen milieubelastingen voor grote vervuilers, waaronder een hogere CO₂-belasting en een heffing op ongerecycled plastic.
- We schaffen fossiele subsidies af.
- Zielloze online allesverkopers worden zwaarder belast, ten gunste van ondernemers die bijdragen aan een fijn, levendig, duurzaam en cultureel verantwoord winkelaanbod. Zo komt er een internetwinkelbelasting voor grote bedrijven die het grootste deel van hun omzet uit online verkopen halen, zoals bijvoorbeeld Amazon, Bol en Coolblue.
- Bedrijven die bijdragen aan de omschakeling naar een duurzame economie krijgen een status als 'opbouwbedrijf' toegekend. Grote vervuilers krijgen een status als 'afbouwbedrijf' omdat hun activiteiten voor een duurzame economie moeten worden afgebouwd. Opbouwbedrijven geven we belastingvoordelen. Afbouwbedrijven kunnen we in toenemende mate zwaarder belasten.
- De overheid stuurt te veel op economische groei en het verhogen van de productie in Nederland door te kijken naar het bruto binnenlands product (bbp). Mede dankzij de inzet van de Partij voor de Dieren bestaat er inmiddels een Monitor Brede Welvaart, waarmee welvaart niet alleen in economische, maar ook in ecologische en sociaal-maatschappelijke termen wordt gemeten. We maken de Monitor Brede Welvaart leidend bij het ontwikkelen, uitvoeren en evalueren van beleid. Ook voeren we een verplichte generatietoets in om ervoor te zorgen dat al het beleid een positief effect heeft op jongeren.
- De Rijksoverheid en lagere overheden geven het goede voorbeeld met honderd procent duurzame, eerlijke en diervriendelijke inkoop van producten. We vereisen dit ook van semi-overheidsorganisaties.

Genoeg voor iedereen

Nederland heeft steeds meer miljonairs, de 1% rijkste Nederlanders bezitten een kwart van al ons vermogen en grote bedrijven maken woekerwinsten. Als de welvaart eerlijker verdeeld wordt, hoeven er in Nederland geen kinderen in armoede op te groeien, zorgen we ervoor dat leraren, zorgmedewerkers en zoveel anderen fatsoenlijk betaald worden en zorgen we ervoor dat mensen met zware beroepen na maximaal veertig jaar met pensioen kunnen. We verdienen beter.

- Het lage tarief van de inkomstenbelasting wordt verlaagd en het hoge tarief wordt verhoogd. Topverdieners gaan meer bijdragen aan de samenleving, via een derde schijf met een hoger tarief voor de inkomstenbelasting. Mensen met een hoog inkomen profiteren relatief veel van de basisvoorzieningen (zoals goed onderwijs en infrastructuur). Het is niet meer dan redelijk om van hen een eerlijke bijdrage te vragen.
- Omdat de inflatie de bestaanszekerheid bedreigt, verhogen we het minimumloon naar 16 euro per uur. Aangezien de inflatie niet verdwenen is, hanteren we de vuistregel dat het minimumloon meebeweegt met de andere inkomens en minimaal 60% van het mediane inkomen in Nederland is. Uitkeringen, waaronder de AOW, WIA, Wajong en bijstand, stijgen mee.
- Het wettelijk minimumjeugdloon brengt veel jonge werkenden in de financiële problemen. We schaffen het minimumjeugdloon af vanaf 18 jaar: volwassenen dienen ook een volwassen loon te krijgen.

- Er komt een progressieve vermogensbelasting van 1% tot 500.000 euro oplopend tot 5% voor vermogens boven 5 miljoen euro. De vrijstelling wordt verhoogd, zodat gewaarborgd is dat mensen die zuinig hebben geleefd en netjes hebben gespaard, geen belasting hoeven te betalen voor hun spaarzaamheid.
- We halen het wantrouwen uit regels voor de sociale zekerheid. Mensen in hetzelfde huishouden hebben recht op een bijstandsuitkering. We schrappen daarom de kostendelersnorm en partnertoets. Bijverdienen wordt mogelijk voor mensen in de bijstand. En we eisen geen tegenprestatie meer van mensen met recht op bijstand.
- De versoering van het vangnet voor jongeren met een beperking (de Wajong) draaien we terug. De overheid regelt waar nodig een zinvolle en nuttige dagbesteding met zo mogelijk doorgroeimogelijkheden naar een passende betaalde baan.
- Mensen die gedeeltelijk arbeidsongeschikt worden, krijgen recht op een uitkering (WIA) vanaf 15% arbeidsongeschiktheid.
- We verlengen de kortdurende WW naar zes maanden.
- We gaan mensen met hoge schulden beter en sneller helpen. Schuldhulp bereikt nu nog veel te weinig mensen. Het moet makkelijker worden om hulp te vragen en we maken schuldtrajecten korter, zodat mensen sneller verder kunnen met hun leven. Dat scheelt bovendien in maatschappelijke kosten.
- Voedselbanken moeten overbodig worden. Zolang dat niet zo is ondersteunen we voedselbanken, zodat iedereen die ervoor in aanmerking komt geholpen kan worden.
- De lonen in het onderwijs, de zorg en andere (semi-)publieke sectoren worden fors verhoogd.
- Kinderopvang wordt gratis voor mensen met een laag inkomen. De arbeidseis, dat beide ouders moeten werken om in aanmerking te komen, wordt afgeschaft.
- We maken ook de kinderbijslag inkomensafhankelijk.
- We investeren in de kwaliteit van de kinderopvang en pakken het tekort aan medewerkers aan, onder andere door het vak van pedagogisch medewerker aantrekkelijker te maken met meer professionele zeggenschap.
- We maken uiteindelijk alle toeslagen overbodig. Hierbij geldt het uitgangspunt dat iedereen voldoende inkomen heeft om normaal in alle basisbehoeften te kunnen voorzien.
- De Partij voor de Dieren is tegen de nieuwe Pensioenwet, die onze pensioenen nog afhankelijker maakt van onzekere beurskoersen en de onrealistische aanname dat de economie oneindig kan groeien.
- Wie heeft gewerkt in een zwaar beroep, krijgt vanaf 65 jaar AOW.
- We maken het mogelijk om te kiezen voor een lagere AOW-leeftijd in ruil voor een evenredig aangepaste AOW-uitkering. Mensen die pensioen opbouwen kunnen kiezen voor een flexibele pensioenleeftijd of een deeltijdpensioen.
- De AOW-uitkering gaat omhoog. Dit pakt relatief gunstig uit voor gepensioneerden met een laag of geen aanvullend pensioen.
- De pensioenfondsen gaan we democratiseren, zodat werknemers veel meer zeggenschap krijgen over het belonings- en provisiebeleid en over wat pensioenfondsen met hun geld doen.
- We schaffen de erfbelasting af voor kleine erfenissen en verhogen het voor grote erfenissen. We passen de bedrijfsopvolgingsregeling aan om een einde te maken aan belastingontwijking via deze regeling.
- Zelfstandigen hoeven hun sociale zekerheid niet langer op te geven om concurrerend te zijn. Er komt een publieke voorziening voor arbeidsongeschiktheid en pensioen voor alle zelfstandigen, waar de opdrachtgevers aan meebetalen.
- Op Bonaire, Saba en Statia (Sint Eustatius) is het minimumloon lager dan in Nederland, terwijl de kosten van levensonderhoud hoger zijn. Wij willen een gelijkwaardig sociaal minimum met

een fatsoenlijke regeling bij werkloosheid en arbeidsongeschiktheid voor onze landgenoten in deze bijzondere gemeenten van Nederland.

- Een basisinkomen kan de onderhandelingsmacht van werkenden ten opzichte van werkgevers versterken en geeft voor iedereen inkomenszekerheid. Mogelijke vormen zijn een vast maandelijks bedrag voor iedereen, of een negatieve inkomstenbelasting zodat mensen met een laag of zonder inkomen een aanvulling krijgen van de Belastingdienst. We starten een pilot met verschillende vormen van een basisinkomen.

Zinvol werk

We verspillen veel van onze arbeidskracht. Aan banen waar we niet gelukkig van worden. Aan bazen die ons uitbuiten. Aan bedrijven die de wereld niet beter maar slechter maken. Terwijl we meer mensen nodig hebben in de zorg, de kinderopvang, voor het isoleren van huizen, voor een duurzame landbouw en zoveel meer. **Of omdat je gewoon wat meer vrije tijd wil, vaker met je gezin wil zijn, of vrijwilligerswerk wil doen.**

- Voor onze transformatie naar een duurzame, regionale economie is heel veel menskracht nodig. Het levert volop groene banen op waarmee je bijdraagt aan een betere wereld, voor een fatsoenlijk salaris en met goede arbeidsomstandigheden. Het geeft werkende mensen de mogelijkheid om over te stappen van banen waar ze niet tevreden zijn. Mensen die nu werken in vervuilende sectoren bieden we omscholingstrajecten, coaching en andere vormen van persoonlijk maatwerk aan, om zo met behoud van inkomen de overstap te kunnen maken naar passend werk met meer toekomstperspectief.
- We beperken het aantal verschillende arbeidscontracten tot vaste en tijdelijke contracten voor regulier werk, het uitzendcontract om ziekte of grote drukte op te vangen, en het zelfstandigencontract voor zzp'ers.
- Uitzendkrachten krijgen recht op dezelfde arbeidsvoorwaarden als andere werknemers. We bestrijden schijnzelfstandigheid en het dwingen van medewerkers om zzp'er te worden.
- We voeren een vergunningsplicht in voor uitzendbureaus om de wildgroei van uitzendbureaus met een bedenkelijke manier van werken een halt toe te roepen.
- De arbeidsinspectie geven we een breder mandaat om zelf onderzoek te doen en te handhaven op de naleving van cao-lonen, discriminatie en sociale veiligheid. De arbeidsinspectie gaat daarbij ook nadrukkelijk in gesprek met medewerkers.
- Zolang er sprake is van flexwerk, richten we een landelijk fonds op voor de flexwerkers van platformbedrijven. Uit dit fonds worden de premies betaald van arbeidsongeschiktheidsverzekeringen en pensioenen van de flexwerkers betaald. Het fonds wordt grotendeels door platformbedrijven gevuld en aangevuld door het Rijk. (Inter)nationale platformbedrijven die deze voorwaarden niet accepteren, wordt de toegang tot de Nederlandse markt geweigerd. Relevante wet- en regelgeving wordt aangepast, of indien nodig gemaakt.
- **Werkzoekenden kunnen makkelijker vrijwilligerswerk en stages doen, ook als dat werk niet direct op terugkeer naar de arbeidsmarkt is gericht.** Deze activiteiten tellen voortaan mee als zinvolle voorbereiding op terugkeer naar de arbeidsmarkt.
- **De sollicitatieplicht voor 60-plussers schaffen we af. Het staat 60-plussers vrij vrijwilligerswerk te doen, voor kleinkinderen te zorgen of te mantelzorgen.**
- We onderzoeken hoe mensen 'sociaal kapitaal' kunnen opbouwen, door het verrichten van maatschappelijk zinvol geachte activiteiten, dat ze in kunnen zetten om basisbehoeften als eten en woonruimte te 'betalen'.

- De verlofregeling voor ouders verruimen we: de bestaande verlofregeling van negen weken, deels betaald, wordt omgezet in drie maanden volledig betaald. Ouderschapsverlof voor alle ouders wordt mogelijk.
- Zwangerschapsverlof en partnerverlof worden gelijkgetrokken, dus even lang en 100% betaald.
- We voeren betaald mantelzorgverlof en betaald rouwverlof in.
- Er komt een recht op werk voor mensen met een arbeidsbeperking en een nieuw type sociale werkvoorziening die zorgt voor betekenisvol werk dicht bij huis, met voldoende begeleiding en een volwaardig inkomen. We zorgen ervoor dat gemeenten niet hoeven te bezuinigen op sociaal werk en kunnen zorgen voor kwaliteit en continuïteit. Er komt ook aandacht voor neurodiversiteit op de werkvloer en het geschikt maken van de werkvloer voor neurodivergente mensen.
- Sterke vakbonden zijn belangrijk om uitbuiting van werkenden te voorkomen. Daarom verbieden we dat bedrijven onafhankelijke vakbonden aan de kant schuiven in ruil voor een schijnvakbond die door het bedrijf zelf is opgericht.
- In grote bedrijven krijgen werknemers meer zeggenschap over belangrijke beslissingen, zoals fusies, opkopen van eigen aandelen, overnames, reorganisaties en de verdeling van de winst. De positie van werknemers in de ondernemingsraad wordt versterkt.

Stop de uitbuiting van arbeidsmigranten

De Partij voor de Dieren wil de positie van arbeidsmigranten fors versterken. Tegelijkertijd moet Nederland veel minder afhankelijk worden van buitenlandse werknemers. De werk- en leefomstandigheden van een groot deel van de arbeidsmigranten zijn schrijnend. Mensen worden hierheen gehaald om het vuile werk op te knappen voor de BV Nederland. Arbeidsmigranten doen zwaar en gevaarlijk werk, hebben onzekere contracten, betalen hoge huren en werken voor een laag loon. Ze missen voor lange tijd hun familie. Vaak worden arbeidsmigranten tegen elkaar of tegen Nederlandse werknemers uitgespeeld. Huisvesting wordt regelmatig nog direct gekoppeld aan werk. Wanneer arbeidsmigranten hun baan verliezen, verliezen ze vaak ook hun woning. En niet alleen voor de dieren zijn slachthuizen een hel. Terwijl Nederland wegkijkt van wat er in slachthuizen gebeurt, hebben veel arbeidsmigranten geen andere keuze dan dit verschrikkelijke werk te doen. Uitbuiting in slachthuizen en in andere sectoren is aan de orde van de dag. Dat moet stoppen.

- Arbeidsmigranten en Nederlandse werkenden worden niet langer tegen elkaar uitgespeeld. Gelijk loon en gelijke rechten voor gelijk werk, wordt de norm.
- We stoppen met subsidies en belastingvoordelen om werknemers naar Nederland te halen, zoals de expatregeling.
- Arbeidsmigranten gaan we beter beschermen tegen uitbuiting, met strenge eisen aan woningen, waaronder het recht op een slaapkamer die ze niet hoeven te delen.
- Commerciële bedrijven mogen niet langer zowel werkgever als huisbaas zijn van arbeidsmigranten.
- Er moet een onderzoek komen tot herinvoering van tewerkstellingsvergunningen voor werknemers van binnen de Europese Economische Ruimte (EER). Dit systeem bestaat nu al voor werknemers van buiten de EER. Nederland gaat zich hier in Europa hard voor maken.
- Slachthuizen behoren tot de grootste uitbuiters van kwetsbare arbeidsmigranten van Nederland. Daarom moet de arbeidsinspectie meer prioriteit geven aan de controle van slachthuizen.

Geld voor een betere wereld

Er is genoeg geld voor iedereen. Er is genoeg geld om de transformatie naar een duurzame economie te betalen, om een einde te maken aan armoede en om de lonen flink te verhogen, om de woningen die nodig zijn te bouwen voor een betaalbare prijs en nog zoveel meer. Maar de mensen die het voor het zeggen hebben over een groot deel van dat geld, bankiers, investeerders, miljardairs en multinationals, geven het alleen uit als ze er uiteindelijk nog meer van terugkrijgen. Voor veel van hen is het nooit genoeg. Er wordt gegokt met ons geld, ons pensioen, onze samenleving en onze planeet en daar moeten we een einde aan maken.

- We splitsen banken op in nutsbanken voor betalingsverkeer, spaargeld en lokale kredietverlening, en zakenbanken. In het geval van een crisis kunnen we zo het geld van gewone mensen beschermen en hoeven roekeloze zakenbanken niet gered te worden met belastinggeld.
- De Volksbank wordt niet verkocht aan de markt en krijgt een maatschappelijke missie zonder winstoogmerk.
- We verhogen de kapitaalbuffers van Nederlandse banken. Daardoor zijn banken beter bestand tegen schokken en crises.
- Er komt in Europees verband een bankenbelasting en een belasting op financiële transacties tussen financiële instellingen.
- We gaan geduldig kapitaal (geld dat geïnvesteerd wordt in sectoren die minder snel rendement opleveren) fiscaal aantrekkelijker maken.
- Overheden en uitvoeringsorganisaties stappen uiterlijk in 2027 over op bankieren bij een duurzame bank.
- Er komt een klimaatplicht voor banken en andere financiële instellingen voor al hun activiteiten in de hele keten, als onderdeel van hun verantwoordelijkheid voor integere bedrijfsvoering. De Nederlandse Bank en de AFM houden hier toezicht op.
- Als vervuilende bedrijven failliet gaan, dan blijft er in de praktijk geen geld over voor het herstellen of vergoeden van milieuschade voor omwonenden of werknemers. Daarom krijgen slachtoffers van de milieuschade voorrang in de rij van schuldeisers bij faillissementen.
- We perken de positie van banken in het geldstelsel in. Daarbij maken we gebruik van de inzichten van het rapport Geld en schuld: De publieke rol van banken van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 2019.
- We maken een einde aan bonussen in de financiële sector, omdat die roekeloos gedrag kunnen stimuleren met mogelijk grote maatschappelijke gevolgen. Het toezicht op bonusbeleid wordt strenger.
- We waarborgen de toegang tot contant geld en verminderen de afname van contant geld dat in omloop is.
- Pensioenfondsen en verzekeraars moeten zich zo snel mogelijk, maar uiterlijk in 2025, volledig terugtrekken uit de fossiele industrie, de vee-industrie, de wapenindustrie en de fastfoodindustrie.
- Werknemers krijgen de mogelijkheid hun pensioen onder te brengen bij een groen investeringsfonds als dat bij hun huidige pensioenfonds niet mogelijk is.
- Belastingparadijs Nederland sluit zijn deuren. We maken een einde aan belastingontwijking door multinationals via ons land. Alle deals (tax rulings) met bedrijven worden openbaar. We dringen erop aan dat andere belastingparadijzen hetzelfde doen.

5. Zorg voor iedereen

Voorkomen is beter dan genezen

Er is weinig zo waardevol als een goede gezondheid. De coronacrisis heeft laten zien dat een gezonde omgang met dieren en de natuur letterlijk van levensbelang is, juist ook voor de mens. De dreiging van een nieuwe pandemie is niet verdwenen. Door de enorme veehouderij vormen de vogelgriep en andere zoönosen een reëel gevaar voor de volksgezondheid. Nederland zit op een tikkende tijdbom. Ook op andere terreinen negeert de Nederlandse overheid haar grondwettelijke plicht om de volksgezondheid te beschermen, bijvoorbeeld door ziekmakers als de intensieve vee-industrie en bedrijven als Tata Steel en McDonalds de hand boven het hoofd te houden. De Partij voor de Dieren wil dat de overheid de volksgezondheid weer op één zet. Voorkomen is beter dan genezen. Preventie moet het uitgangspunt en niet het sluitstuk worden van volksgezondheidsbeleid. Dat betekent eerst en vooral dat de overheid de grote ziekmakers een halt toeroept.

Iedereen wil een gezond en vitaal leven leiden. Voor de Partij voor de Dieren is het cruciaal dat we veel meer doen om ziektes te voorkomen en het collectieve welzijn te vergroten. We gaan dus voluit inzetten op preventie. Daar zijn fundamentele keuzes voor nodig. We gaan bedrijven en sectoren aanpakken die onze leefomgeving en ons voedsel ongezond maken ten gunste van hun verdienmodel, in plaats van mensen de schuld te geven van een ongezonde leefstijl. We gaan de kans op het ontstaan van een nieuwe pandemie fors verkleinen met een gezonde landbouw met veel minder dieren. We gaan de gezondheid van omwonenden van veehouderijen en de vervuilende industrie eindelijk op één zetten. En we gaan voor een omgeving zorgen waarin gezond eten wordt gestimuleerd. Het recht op een gezonde leefomgeving gaat boven financiële bedrijfsbelangen. Gezondheid moet de hoeksteen worden van al het beleid.

Iedereen heeft recht op liefdevolle zorg. Maar er is toenemende ongelijkheid in welzijn en gezondheid. Mensen die leven met geldzorgen, schulden of armoede hebben vaker stress of diabetes en hart- en vaatziekten. Het is niet rechtvaardig dat iemands gezondheid grotendeels bepaald wordt door het gezin of de wijk waarin diegene opgroeit. De Partij voor de Dieren wil een stabiele basis voor iedereen in de samenleving en de gezondheidskloof verkleinen.

Er komt een eerlijke verdeling van de lasten en een einde aan het dominante marktdenken in de zorg. Mensen met meerdere chronische ziektes betalen op dit moment relatief veel zorgkosten. Dat moet eerlijker! De zorg is geen markt, maar een basisvoorziening. Het zorgbudget moet bovendien op de goede plaats terecht komen: niet bij managers en investeerders, maar bij de zorgprofessional. We zorgen ervoor dat de mensen die in de zorg werken een eerlijk loon krijgen en meer inspraak krijgen over hun werkzaamheden.

Verklein de kans op een volgende pandemie

De coronapandemie heeft de wereld laten kennismaken met zoönosen: infectieziekten die overspringen van dier op mens. Ook het vogelgriepvirus is een groeiende bedreiging voor mensen. Wetenschappers waarschuwen al langer: 75% van de nieuwe infectieziekten die de gezondheid van de mens bedreigen, betreft zoönosen. Nederland is het meest veedichte land van de wereld. Het houden van zoveel dieren op elkaar vormt een groot risico op het ontstaan en het verspreiden van zoönosen. De twee grote Europese uitbraken van zoönosen in de afgelopen twintig jaar vonden

allebei plaats in Nederland: de vogelgriepuitbraak in 2003, en de Q-koortsepidemie tussen 2007 en 2010, waarbij omwonenden van geitenstallen overleden of ernstig chronisch ziek werden. Toch waarschuwen wetenschappers nog altijd dat er onvoldoende gebeurt om de kans op een nieuwe zoönose-uitbraak te verkleinen. De volksgezondheid lijkt in de praktijk nog altijd niet voorop te staan. En in 2020 was Nederland het eerste land ter wereld waar COVID-19 ook uitbrak in de vee-industrie -in de nertsenfokkerij- en waar het virus vervolgens van mens op nerts en van nerts op mens sprong. Toch lijkt de volksgezondheid nog altijd niet voorop te staan. Wetenschappers waarschuwen nog altijd dat er onvoldoende gebeurt om de kans op een nieuwe zoönose-uitbraak te verkleinen.

Zolang we zoveel dieren op een kluitje houden, blijft de Nederlandse veehouderij een tikkende tijdbom voor een zoönose-uitbraak. De Partij voor de Dieren waarschuwt hier al voor sinds 2006. Door onderzoek weten we dat we slechts vijf mutaties verwijderd zijn van een aanpassing van het vogelgriepvirus waardoor het van mens op mens overdraagbaar wordt en dan mogelijk tientallen malen dodelijker zal zijn dan COVID-19.

- Het totale aantal dieren dat in de Nederlandse veehouderij wordt gefokt en gedood krimpt met minstens 75% in de komende twee jaar. Er komen afstandsnormen, waardoor virussen zich minder snel verspreiden en omwonenden minder gezondheidsrisico's lopen. Diertransporten mogen maximaal twee uur duren om het risico op het ontstaan en verspreiden van zoönosen zo klein mogelijk te maken.
- Dieren die diep in de bossen leven, komen door massale ontbossing plots in aanraking met mensen, waarbij onbekende ziektes overgedragen kunnen worden. Nederland stopt met het importeren van producten waar grootschalige ontbossing voor wordt gepleegd.
- De verandering van het klimaat en de biodiversiteitscrisis brengen de wereld uit balans. Zoönosen en de snelle verspreiding daarvan zijn één van de vele symptomen. Door het veranderende klimaat verspreiden exotische ziektes zich ook via bijvoorbeeld insecten sneller over de wereld. In het belang van onze eigen gezondheid zetten we alles op alles om de opwarming van de Aarde te beperken tot maximaal 1,5 graad Celsius, en stoppen we de verwoesting van de natuur.
- Ook dieren uit het wild kunnen onbekende ziektes bij zich dragen. Nederland is een spil in de handel in exotische dieren. De aanpak van deze malafide handel op bijvoorbeeld Schiphol en in de Rotterdamse haven krijgt prioriteit.
- Nederland deelt internationaal actief kennis om de preventie- en zorginfrastructuur wereldwijd te verbeteren.
- Er komt voldoende capaciteit en expertise bij de ministeries van Volksgezondheid en Landbouw op het dossier zoönosen. Het ministerie van Volksgezondheid heeft altijd de regie over de preventie en bestrijding van dierziektes die over kunnen springen op mensen en krijgt de mogelijkheid om hier uit voorzorg in te grijpen. Het voorzorgsprincipe komt voorop te staan en wordt wettelijk verankerd.

Een gezonde leefomgeving

Op dit moment gaan bedrijfsbelangen te vaak voor de gezondheid van omwonenden. De Partij voor de Dieren draait het om. Er is geen recht op vervuiling, wel op een gezonde leefomgeving. Of het nu gaat om een groene wijk, schone lucht of bescherming tegen de vervuilende industrie; gezondheid moet het uitgangspunt zijn in al het beleid (*health in all policies*).

- Om de gezondheid van omwonenden te beschermen, komen er wettelijke normen voor de minimale afstand tussen veestallen en woonkernen, scholen en kinderdagverblijven.
- Mensen die binnen een straal van 2 kilometer van een bedrijf met geiten wonen, krijgen vaker longontstekingen. Dit gaat om 1,7 miljoen mensen. Dit is al meer dan tien jaar bekend. Toch vinden er nog steeds staluitbreidingen plaats en worden er zelf nieuwe geitenstallen gebouwd. Er komt dan ook een landelijk verbod op uitbreiding en nieuwvestiging van geitenbedrijven.
- Verschillende soorten landbouwgif worden in verband gebracht met de ziekte van Parkinson en kanker. We maken de land- en tuinbouw gifvrij en beschermen daarmee de gezondheid van boeren, omwonenden en consumenten.
- Stankoverlast schaadt de gezondheid: onder andere longproblemen, benauwdheid en slapeloosheid. Waar omwonenden te maken hebben met stankoverlast van veehouderijen, worden die bedrijven (tegen een eerlijke vergoeding) uitgekocht. Er komen scherpe regels om toekomstige stankoverlast te voorkomen.
- Er wordt direct opgetreden tegen de ziekmakende vervuiling van Tata Steel, om een nog grotere ramp voor de omwonenden, natuur en milieu te voorkomen. De vergunningen van de meest vervuilende onderdelen van Tata Steel worden per direct ingetrokken.
- Er komt een totaalverbod op de toepassing en het gebruik van schadelijke PFAS-stoffen. Bedrijven mogen geen PFAS uitstoten naar de lucht of lozen in het water. We dwingen Chemours tot zo snel mogelijk nul uit de pijp.
- De huidige én voorgenomen nieuwe EU-normen voor luchtkwaliteit zijn niet voldoende om onze gezondheid op korte termijn te beschermen. Daarom worden de strenge WHO-luchtkwaliteitsnormen wettelijk vereist in 2030. Gesjoemel met milieunormen pakken we hard aan.
- Door stadscentra alleen toegankelijk te maken voor bestemmingsverkeer maken we de lucht schoner. Gebieden waar zelfs de EU-normen voor luchtkwaliteit niet worden gehaald krijgen prioriteit.
- Bij het stoken van hout komen verschillende schadelijke, vaak kankerverwekkende, stoffen vrij die slecht zijn voor het milieu, de volksgezondheid en het klimaat. De hoge uitstoot van fijnstof kan ernstige gezondheidsklachten bij kinderen, ouderen en longpatiënten veroorzaken. Er komt daarom een uitfasering van houtstook. Tot die tijd komt er een landelijke norm voor de eisen aan houtstook waar ook op gehandhaafd wordt. Bij ongunstige weersomstandigheden, bijvoorbeeld als het mistig of windstil is, wordt houtstook niet toegestaan.
- Elke gemeente moet voldoen aan de norm van minstens 50 m² kwalitatief groen per inwoner.

Gezond eten wordt makkelijker

Voeding met minder zout, suiker en vet is gezonder voor iedereen. Toch is er nog steeds een overdaad aan fastfood en ultrabewerkt voedsel. Voor gezond, biologisch en onbewerkt voedsel moet vaak meer betaald worden en het is moeilijker te vinden. De frisdrank- en fastfoodindustrie besteedt enorm veel geld aan reclames voor ongezond voedsel. Zij verdienen zo grof geld aan het ziek maken van mensen. Daar maken we een einde aan. Als de overheid gericht beleid inzet op gezonde voeding, dan komt dit voor iedereen binnen handbereik. We gaan onze voedselomgeving daarom weer gezond maken en gezondheidsverschillen verkleinen. Het mag niet zo zijn dat mensen met een krappere beurs eerder ziek worden.

- Ultrabewerkt voedsel wordt aangepakt: wettelijke normen zorgen ervoor dat we minder zout, suiker en vet eten.

- We werken toe naar alleen nog reclame voor gezonde producten. Tot die tijd is in ieder geval kindermarketing voor producten met te veel suiker, zout of vet verboden: geen reclame voor (en óp) snoep en fastfood die gericht is op kinderen onder de 18 jaar. Hierbij hebben we ook aandacht voor nieuwe vormen van marketing, zoals via influencers en vlogs.
- We beperken het aantal nieuwe vestigingen van fastfoodketens en snackbars. In elk geval in de nabijheid van scholen worden deze niet meer geopend. Maar ook elders in de publieke ruimte moeten gemeenten fastfood kunnen weren.
- Ongezonder eten wordt hoger belast bij de fabrikant, bijvoorbeeld door een slimme suikertaks. In andere landen zorgde dit er al voor dat fabrikanten minder suiker aan hun frisdranken toevoegen.
- Het huidige preventieakkoord is een convenant waaraan de voedingsindustrie heeft meegeschreven, met als gevolg dat er te weinig verandert. Gezondheidsdoelen worden wettelijk verankerd, zodat het behalen ervan niet meer vrijblijvend is. Aan de hand van deze doelen kan bekeken worden of extra (preventie)beleid nodig is én of ander beleid een verslechtering van de gezondheid veroorzaakt.
- Door geen btw te heffen op alle groenten, fruit, noten, granen en peulvruchten, maken we gezond eten weer betaalbaar en aantrekkelijker.
- Kinderen die thuis om wat voor reden dan ook geen ontbijt of lunch krijgen, kunnen op school, de voorschoolse opvang of het kinderdagverblijf gezond ontbijten of lunchen. Net als in veel andere landen, starten scholen met het aanbieden van gezonde maaltijden, met 100% biologische en plantaardige inkoop. Er worden ook uitsluitend gezonde tussendoortjes gegeven en geen suikerrijke dranken geschonken. Biologisch en lokaal geteeld schoolfruit nemen de plek in van frisdrankmachines en snoepautomaten.
- Er wordt ruimte gemaakt voor buurtmoestuinen. Zo brengen we mensen weer rechtstreeks in contact met voedsel, buurtgenoten en de natuur.
- Niet de best betalende multinational, maar gezonde producten krijgen een prominente plek in het supermarktschap.
- De huidige Nederlandse lunchcultuur biedt ruimte voor meer groente- en fruitconsumptie. We gaan bedrijfskantines aanmoedigen gezonde maaltijden aan te bieden door bijvoorbeeld een fiscale vrijstelling.
- Ziekenhuizen en andere zorginstellingen serveren gezonde, plantaardige en biologische voeding. Tot die tijd wordt minimaal één volwaardige plantaardige optie op het menu aangeboden. Patiënten en bewoners kunnen altijd vers fruit krijgen.

Geestelijk gezond en minder stress

Gezondheid gaat niet alleen over lichamelijke, maar ook over mentale gezondheid. Door onze omgeving in te richten zodat we echt tot rust komen, maken we onze psychische gezondheid sterker. In plaats van steeds meer werkdruk en ‘aan’ staan maken we plaats voor rust en zorg voor elkaar.

- Groen doet goed. Een leefomgeving met natuur zorgt voor minder stress. Een bezoek aan natuur vermindert pijn en negatieve emoties en moet dus voor iedereen toegankelijk zijn. Natuur geeft energie en nodigt uit tot bewegen. We gaan woonwijken en steden flink vergroenen. Natuurspeelplaatsen komen op bereikbare afstand voor ieder kind.
- Een goede mentale gezondheid begint op school. Tijdens lessen wordt aandacht besteed aan de druk die sociale media kunnen creëren om er op een bepaalde manier uit te zien, bepaalde

kleding te dragen of de juiste feestjes te bezoeken. Er is volop aandacht voor pesten en hier wordt actief tegen opgetreden op bijvoorbeeld scholen, kinderdagverblijven en op sportclubs.

- Er komt een breed plan van aanpak voor psychische gezondheid waarbij naast zorgprofessionals ook het onderwijs, werkgevers- en werknemersorganisaties betrokken worden.
- Een integrale aanpak voor suïcidepreventie (in onderwijs, zorg en op sociaal-economisch terrein) is nodig om het aantal zelfdodingen terug te dringen. Suïcidepreventie wordt daarnaast wettelijk geborgd. Daarbij komt extra aandacht voor neurodivergente en LHBTIQA+-jongeren.
- Mensen die geestelijke gezondheidszorg nodig hebben, staan soms jarenlang op wachtlijsten en krijgen daardoor niet bijtijds goede hulp. Wachtlijsten en wachttijden in de GGZ dringen we terug door te investeren in genoeg (vergoede) omscholings- en opleidingsmogelijkheden, vermindering van administratieve lasten, en vermindering van kosten door professionals te stimuleren in loondienst te gaan. Tot het zover is zorgen we voor voldoende overbruggingszorg en meer (tijdelijke) opnameplaatsen. De GGZ wordt onderdeel van de zorg in elke buurt.
- Neurodiversiteit krijgt een plek in opleidingen van GGZ-hulpverleners. Daarmee komt meer aandacht voor de verschillende manieren waarop het brein van mensen werkt, bijvoorbeeld als het gaat om communicatie en het omgaan en verwerken van prikkels en informatie.

Voorkomen is beter dan genezen

Wanneer mensen met psychische of fysieke klachten snel bij een arts of therapeut terechtkunnen, voorkomt dat erger. De eerstelijnszorg, zoals huisartsen, is cruciaal om ziektes vroeg op te sporen. Dit zorgt ervoor dat er later geen zware medicijnen of operaties nodig zijn. Zorgverleners moeten de ruimte krijgen om hun werk goed te doen, zonder dat ze daarvoor onnodig veel moeten registreren of handelingen moeten verrichten waarvan ze weten dat ze weinig toevoegen voor de patiënt.

- We gaan leefstijlinterventies goed toetsen op effectiviteit en er meer aandacht aan geven in de opleiding van artsen en andere zorgverleners. Dankzij leefstijlinterventies, waarbij patiënten geadviseerd worden over bijvoorbeeld voeding en beweging, kunnen tussen de 30% en 40% van de diabetes type 2-patiënten naar verwachting medicijnvrij worden en kunnen ook andere ziektes worden voorkomen.
- De huidige door zorgverzekeraars beperkte budgetten zorgen ervoor dat huisartsen vaak geen leefstijlinterventies kunnen geven. Huisartsen moeten leefstijladvies volledig kunnen declareren. Uit angst voor hoge rekeningen blijven mensen weg bij de tandarts, terwijl dat op den duur leidt tot veel duurdere behandelingen. Mondzorg komt weer terug in het basispakket.
- Huisartsenpraktijken blijven voor iedereen goed bereikbaar. We grijpen in wanneer absurde huurprijzen ertoe leiden dat huisartsen verdwijnen uit stadscentra en gewilde wijken. Ook grijpen we in wanneer commerciële partijen huisartsenpraktijken opkopen waardoor de zorg niet gegarandeerd kan worden.
- Minder patiënten per huisarts geeft de huisarts ruimte om langere consulten in te plannen zodat patiënten echt gehoord kunnen worden. We zorgen dat de normpraktijk (het aantal patiënten) per huisarts wordt verlaagd.
- Vergoeding voor anticonceptiemiddelen komt voor alle leeftijden terug in het basispakket.
- Het hiv-preventiemiddel PrEP wordt toegankelijk en vergoed voor mensen met een hoog risico op hiv-besmetting.

- Sociaal werk wordt voldoende ondersteund door de overheid en meer geïntegreerd in het overige zorgaanbod: waar sociaal werkers psychosociale klachten op tijd herkennen, kunnen ergere problemen voorkomen worden.
- Bij het geven van borstvoeding is goede begeleiding en hulp van lactatiedeskundigen belangrijk. Dit hoort in het basispakket. Werkgevers zorgen voor kolfruintes en hier komt voldoende toezicht op. Meer onderzoek vindt plaats naar kunstvoeding zonder koemelk.
- Er komt uitgebreide overheidscommunicatie over vaccinatie. Er komt geen vaccinatieplicht, ook geen indirecte.
- We lichten jongeren al op jonge leeftijd meer en beter voor over de schadelijke effecten van alcohol en blijven streng handhaven op de leeftijdsgrens van 18 jaar. Reclames voor alcohol worden verboden. ‘Mengformules’ zoals een wijntje bij de kapper blijven niet toegestaan.
- We werken toe naar een rookvrije generatie. De verkoop van (e-)sigaretten en andere tabaksproducten wordt vergunningplichtig en kan alleen nog in tabakszaken. De prijzen worden substantieel verhoogd.
- Sporten en bewegen nemen in onze samenleving een belangrijke plaats in. Sporten bevordert onze fysieke en geestelijke gezondheid en draagt bij aan zelfredzaamheid, zoals bij zwemmen. Sport heeft ook een maatschappelijke functie en sportverenigingen spelen daarbij een belangrijke rol. Sporten in verenigingsverband moet voor iedereen mogelijk zijn. In elke wijk wordt ruimte gemaakt voor sportvoorzieningen voor jongeren, zoals openbare voetbal- en basketbalveldjes en skateparken. Op jongerencentra wordt niet langer bezuinigd. Sportkantines worden gestimuleerd om voornamelijk gezond eten en drinken aan te bieden.
- De overheid zorgt voor goede voorlichting over het gebruik van softdrugs. Jongeren en volwassenen worden indringend voorgelicht over de impact van (synthetische) drugs op hun gezondheid, het milieu en criminaliteit. Er komen geen nieuwe coffeeshops in de buurt van scholen.
- Krimp van de veehouderij verbetert de voedselveiligheid. Door een vermindering van het antibioticagebruik, het vooropstellen van dierenwelzijn en diergezondheid in de veehouderij en striktere controles in slachthuizen verminderen we het risico op multiresistente bacteriën en salmonella.

Meer zorg, minder markt

Zorgmedewerkers die met passie en voldoende tijd zorg kunnen geven aan mensen: dat is ons ideaal. Daar zijn niet alleen patiënten bij gebaat, het houdt de medewerkers ook enthousiast voor hun vak. Een aangename werkomgeving voor zorgmedewerkers is er een waarin zorgmedewerkers meer invloed hebben op hun werk en de patiënten kunnen bieden wat nodig is. Papieren invullen of veel bezig zijn met het declareren van de zorg is tijd die niet aan patiënten kan worden besteed. Meer aandacht, inclusieve zorg en keuzevrijheid voor patiënten leidt tot kwalitatief betere zorg. Daarom gaan we ook inzetten op kleinschalige en regionaal gespreide basiszorg en houden we fusies tot megaziekenhuizen tegen. Passende zorg blijft zo voor iedereen bereikbaar.

De zorg dient weer te draaien om samenwerking ten dienste van de patiënt, in plaats van om onderlinge concurrentie. Zo houden we de zorg voor iedereen toegankelijk. Sinds 2006 wordt medische en mentale zorg vergoed per handeling in plaats van wat voor de patiënt het beste is. Betaling per handeling maakt het aantrekkelijk om vooral dure medische ingrepen te doen. Dat maakt de medische zorg in Nederland uiteindelijk duurder, wat vervolgens weer leidt tot

bezuinigingen. Deze bezuinigingen raken vooral mensen die lang op een wachtlijst staan. Daardoor is de zorg niet beschikbaar voor iedereen die het nodig heeft, of gaat de kwaliteit achteruit. De vermarkting van de zorg is de toegankelijkheid en kwaliteit van zorg daarmee niet ten goede gekomen. Essentiële zorg, zoals ouderenzorg of huisartsenzorg, moet niet langer over marktwerking gaan. In plaats daarvan organiseren we deze zorg als een basisvoorziening, die lokaal binnen gemeenten georganiseerd wordt.

- We investeren flink in zorgverleners: ruimte voor (bij)scholing en goede arbeidsvoorwaarden zijn vanzelfsprekend. De salarissen gaan omhoog. Zorgmedewerkers krijgen meer te zeggen over de inhoud van hun werk en werkroosters. Zo wordt het ook voor jongeren aantrekkelijker om een baan in de zorg te kiezen én er ook te blijven. Medisch specialisten komen in loondienst.
- Absurde beloningen, winstuitkeringen en bonussen aan de top van de zorg schaffen we meteen af. Managementlagen worden ingekrompen waar dat kan, en het vrijgekomen budget wordt geïnvesteerd in mensen die zorg verlenen.
- Marktwerking heeft geleid tot geldverspilling, terwijl de financiering van de zorg onder druk staat. Er komt een taskforce om verspilling in de zorg op alle fronten tegen te gaan en perverse prikkels af te schaffen.
- Er komt meer capaciteit in de zorg. Meer IC-bedden, apparatuur, en vooral meer personeel zorgen voor een algeheel betere zorg en kunnen een eventuele ziekte-uitbraak beter opvangen. We leggen een voorraad cruciale medicijnen en hulpmiddelen aan. Essentiële (hulp)middelen worden voortaan in Europa geproduceerd.
- Regionale ziekenhuizen blijven overeind en worden niet meer opgeslokt door fusies. Zo is goede zorg bereikbaar voor iedereen. Elk streekziekenhuis beschikt over een verloskamer, zodat alle aanstaande ouders tijdig een ziekenhuis kunnen bereiken. Alleen complexe zorg wordt ondergebracht bij gespecialiseerde ziekenhuizen.
- De specialisering binnen ziekenhuizen is vaak te ver doorgeslagen. We zorgen voor meer generalistische ziekenhuisartsen en spoedeisendehulpartsen, die de hele patiënt zien. De patiënt als geheel zien, in plaats van per orgaan, komt veel meer centraal te staan in medische opleidingen. We ondersteunen het doel om de opleidingen veel generalistischer in te steken.
- Om veel te hoge medicijnprijzen te voorkomen, wordt de opbouw van medicijnprijzen openbaar en waar mogelijk worden goedkopere, merkloze medicijnen gebruikt. Een monopolie op een medicijn mag geen belemmering vormen voor de toegankelijkheid ervan.
- Zorg vanuit de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) en zorg voor mensen met een beperking wordt bij voorkeur kleinschalig aangeboden (Wet Langdurige Zorg) en is in elke gemeente gelijkwaardig: welke zorg je kan ontvangen, mag niet afhangen van de gemeente waarin je woont. Wmo-zorgverleners worden beter ondersteund en betaald.
- Zorg die kwetsbare ouderen thuis nodig hebben wordt voortaan niet vanuit drie wetten en financieringsstromen georganiseerd, maar alleen nog vanuit de Zorgverzekeringswet en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning.
- De jeugdzorg in Nederland is in slechte staat. We gaan flink investeren om de werkdruk te verminderen en de wachtlijsten terug te dringen. Verschillen tussen gemeenten in aanbod en kwaliteit van jeugdhulp zijn onaanvaardbaar. We zorgen dat elke gemeente voldoende middelen heeft voor een goed georganiseerde jeugdzorg. De leeftijdsgrens gaat naar 21 jaar en wordt vanaf 18 jaar geleidelijk afgebouwd.
- Mantelzorgers worden (financieel) ondersteund en er komt extra aandacht voor het tegengaan van overbelasting van mantelzorgers. Bij de toegang en evaluatie van de zorg wordt meer rekening met mantelzorgers gehouden.

- Mensen die langdurig moeten leven met de gevolgen van een zoonose, zoals met post-covid (long-covid) of het Q-koortsvermoeidheidssyndroom, verdienen volledige erkenning en ondersteuning. Zorgmedewerkers en leraren met post-covid (die dit op hun werk hebben opgelopen) ontvangen voldoende financiële compensatie van de overheid. Er wordt meer geld uitgetrokken voor onderzoek naar post-covid.

Betaalbaar voor iedereen

Wij willen dat de zorg toegankelijk is voor iedereen die het nodig heeft en dat die van goede kwaliteit is. De laatste jaren is er te veel focus geweest op de kosten van de zorg, die door de wijze waarop de zorg nu is ingericht ook juist steeds verder toenemen. Zorgverzekeraars hebben nu te veel macht gekregen.

- Het eigen risico wordt afgeschaft. Ook de eigen bijdrage voor chronisch zieken wordt afgeschaft.
- Het ziekenfonds komt terug met een uitgebreide dekking, ook voor mondzorg, fysiotherapie en (definitieve) anticonceptie. De premie wordt verlaagd en de inkomensafhankelijke bijdrage gaat omhoog. De zorgtoeslag wordt zo overbodig en het mijden van zorg door de angst voor te hoge kosten wordt tegengegaan.
- Het zorgstelsel en de bijbehorende vergoedingen van verzekeraars zijn te veel gericht op operatie, behandeling en medicatie. Vergoedingen voor preventie – zoals de diëtist, verslavingszorg en hulp bij stoppen met roken – blijven in het basispakket en worden volledig vergoed. Zorgverzekeraars gaan meer preventiemaatregelen vergoeden: we richten het zorgstelsel beter in op hulp en begeleiding om de eigen gezondheid te versterken.
- Zorgverzekeraars mogen geen winst maken.

Aandacht voor alle behoeften

Een patiënt is een persoon, en geen nummer. Zo gaan we mensen voortaan ook behandelen. Iedereen die klachten heeft, vindt voortaan een goede plek in het Nederlandse zorgstelsel. De overheid garandeert een divers zorgaanbod. De zorg blijft regionaal toegankelijk en lokale ziekenhuizen blijven overeind. Gemeenten krijgen genoeg middelen om goede zorg aan te bieden die ook alleen dáárvoor aangewend worden. De kosten, uitvoering en kwaliteit zijn in elke gemeente gelijk.

- Meergeneratiewoningen worden fiscaal gestimuleerd en er komt ruimte om woningen voor andere samenlevingsvormen waarbij mensen voor elkaar zorgen te ontwikkelen.
- Identiteitsgebonden zorgcentra worden ondersteund. Denk hierbij aan ouderenzorginstellingen die rekening houden met LHBTIQA+-personen en mensen met verschillende culturele achtergronden.
- Om de zorg inclusiever te maken komt er ook in de opleidingen meer aandacht voor culturele verschillen en het tegengaan van discriminatie.
- Er komt een Nationale Strategie Vrouwegezondheid met maatregelen die de gezondheid van vrouwen verbeteren. Hierin is zowel aandacht voor gender- en sekseverschillen als voor vrouwspecifieke aandoeningen.
- We zorgen voor een initiatiefrecht dat inwoners meer zeggenschap geeft over de wijze waarop zij zorg en hulp in hun wijk geregeld willen hebben.
- Er komt meer aandacht voor diversiteit binnen zorgopleidingen, zorgbehandelingen en bij medicijnontwikkeling. Hierbij valt te denken aan gezondheidsgerelateerde verschillen tussen

sociaal-economische status, sekse, gender, cultuur en etniciteit. Een toegankelijke, inclusieve gezondheidszorg op maat wordt het uitgangspunt.

- Het moet voor slachtoffers van huiselijk geweld veel makkelijker worden om melding te maken en te vluchten naar een crisisopvang. Daarvoor moeten er meer noodopvangplekken gerealiseerd worden. Ook huisdieren zijn daar welkom.
- Ouderen kunnen kiezen tussen kwalitatieve en voldoende zorg thuis of een plek in een verpleeghuis. Er is voldoende wijkverpleging beschikbaar. We dringen de lange wachtlijsten voor verpleeghuizen terug door meer en kleinschaliger verpleeghuizen te bouwen, en bieden voldoende faciliteiten voor dagbesteding voor thuiswonende ouderen.
- De vrije keuze voor alternatieve geneeswijzen moet gewaarborgd zijn. Er worden nadere eisen gesteld aan de zorgverlener ten aanzien van informatieverschaffing over genoten opleiding en behandelwijzen.
- Thuisbevallingen blijven overal mogelijk, maar moeten wel een keuze zijn en niet noodgedwongen door gebrek aan verloskamers in de buurt. De eigen bijdrage voor poliklinische bevallingen wordt geschrapt, zodat iedereen zo veel mogelijk een vrije keuze kan maken.
- Trans personen krijgen uitgebreide informatie van betrokken artsen en meer keuzevrijheid in het traject van hormonen en operaties.

Een voltooid leven

De Partij voor de Dieren onderschrijft het principe dat mensen beschikken over hun eigen leven, zeker als het gaat om een stervenswens. De samenleving heeft echter ook de verantwoordelijkheid om te voorkomen dat mensen zichzelf als last voor anderen gaan beschouwen of zich niet meer welkom voelen in de samenleving. Het vastleggen van een wettelijke leeftijdsgrens voor stervenshulp is arbitrair en zou grote maatschappelijke gevolgen hebben. We gaan meer aandacht geven aan herwaardering van ouderdom en het voorkomen van eenzaamheid onder ouderen. Gemeenten en zorgkantoren krijgen voldoende middelen voor een prettig leefklimaat en voldoende activiteiten voor ouderen.

- De Partij voor de Dieren hecht aan zelfbeschikking en vindt dat mensen zelf mogen bepalen wanneer ze sterven, op een waardige manier. Hier moet wel een zeer zorgvuldig traject aan voorafgaan.

Verduurzaming van de zorg

De klimaat- en milieu-impact van de zorg is aanzienlijk. Zo komt 7% van de CO₂-uitstoot in Nederland van de zorg, ontstaat er heel veel afval en wordt het water vervuild met medicijnresten. In het veld wordt het belang van het vergroenen van de zorg breed gedragen. Initiatieven zoals onder andere de Green Teams, de Groene Zorg Alliantie en het landelijk netwerk de Groene OK, hebben de afgelopen tijd de kar getrokken als het gaat om het verduurzamen van hun tak van sport.

- De afspraken in de Green Deal Duurzame Zorg worden ambitieuzer en juridisch afdwingbaar.
- Heruitgifte van medicijnen moet mogelijk worden gemaakt, om zo verspilling te voorkomen.

6. Groen en betaalbaar wonen

Genoeg ruimte voor ons allemaal

Een dak boven je hoofd is niet voor niets een grondrecht. Maar voor veel mensen in Nederland is dat moeilijk of zelfs onmogelijk geworden. Bijna overal zijn te weinig huizen, woningcorporaties zijn uitgekleed en private investeerders hebben ruim baan. Doordat met name de veehouderij te veel stikstof uitstoot, is de bouw van bijna honderdduizend nieuwe woningen in gevaar. Daarbovenop neemt de veehouderij bijna de helft van alle grond in Nederland in beslag. Al het andere dat ruimte kost, waaronder wonen en de natuur, moet het doen met de andere helft. De Partij voor de Dieren maakt kraakheldere keuzes zodat er ruimte vrijkomt voor iedereen om gezond en gelukkig te kunnen wonen, zonder dat dit ten koste gaat van de natuur. Dat kan alleen als we de ruimte in Nederland fundamenteel anders indelen.

Liever een dak boven je hoofd dan een biefstuk op je bord. Er is in Nederland voldoende ruimte om te zorgen voor comfortabele en betaalbare woningen in een prettige, groene leefomgeving. Er is politieke moed voor nodig om hierover heldere keuzes te maken. Door een krimp van het aantal dieren in de veehouderij komt er landbouwgrond vrij voor natuur en woningbouw. We gaan bestaande bebouwing beter benutten om de natuur en de open ruimte te beschermen. Ook wordt er binnenstedelijk natuurinclusief gebouwd, waarbij bewoners voldoende groen in de buurt krijgen. Daarnaast zorgen we ervoor dat bebouwing aan de rand van bestaande woonkernen plaatsvindt. Zo scheppen we ruimte voor de natuur en verbeteren we tegelijkertijd het leefklimaat, de woonomgeving en de biodiversiteit.

Met een eerlijke verdeling van ruimte zijn we er nog niet. Wonen is geen verdienmodel. De Partij voor de Dieren wil het woningtekort op een duurzame manier oplossen. Investeerders bouwen nu vooral graag grote dure woningen, omdat daar het meeste geld aan te verdienen valt. De overheid moet ingrijpen en zorgen dat er gebouwd wordt waar echt behoefte aan is. We willen dat studenten betaalbaar op kamers kunnen en dat jonge gezinnen een huur- of koopwoning vinden die bij hun gezinssituatie past. We zorgen dat er gebouwd wordt voor de groeiende behoefte aan woningen voor alleenstaanden, maar ook aan meergeneratiewonen, zodat kinderen en (groot)ouders samen kunnen wonen en voor elkaar kunnen zorgen.

De wooncrisis kan alleen worden opgelost als gevestigde financiële belangen plaatsmaken voor de belangen van mensen die een woning nodig hebben, van woningmarkt naar volkshuisvesting. De agro-industrie en particuliere investeerders zullen pas op de plaats moeten maken, zodat de overheid de grondwettelijke taak om te zorgen voor woongelegenheden ook echt waar kan gaan maken.

Om de klimaatdoelen te halen én om de gevolgen van de klimaat- en natuurcrisis op te vangen gaan we onze woningen verduurzamen, vergroenen en renoveren. We maken van zonnepanelen op daken de norm, we investeren in duurzame verkoeling en we pakken energiearmoede aan. Bij nieuwbouw gaan we rekening houden met klimaatrisico's in de toekomst.

Er is genoeg ruimte voor meer woningen

De vraag naar woningen overstijgt het aanbod. Veel mensen kunnen geen betaalbare woning meer vinden. De woningschaarste wordt voor een groot deel veroorzaakt door de grote druk op de ruimte in Nederland. Daarom is het noodzakelijk dat het visieloze grondbeleid plaatsmaakt voor een duurzaam plan. Het is onhoudbaar dat bijna de helft van het Nederlandse grondoppervlak wordt gebruikt voor de veehouderij terwijl de natuur wegwijnt en er een schrijnend tekort aan woonruimte bestaat. Door boeren te helpen overschakelen naar duurzame landbouw komt er veel grond vrij die we veel beter kunnen verdelen. Verreweg het grootste deel daarvan zetten we om naar natuur zodat de biodiversiteit kan herstellen. En zo komt er ook ruimte voor woningen in of in plaats van voormalige agrarische bebouwing en aan de rand van bestaande woonkernen, zonder dat dit ten koste gaat van leefbaarheid, landschaps- en cultuurhistorie en de natuur. Op die manier kunnen meer mensen wonen in een groene omgeving en lossen we het woningtekort op. De bebouwde omgeving moet daarnaast slimmer, duurzamer en eerlijker worden benut.

- We maken ruimte voor woningen. Door te kiezen voor een krimp van het aantal dieren dat wordt gefokt en gedood in de veehouderij met 75%, wordt de stikstofcrisis opgelost, komt er veel landbouwgrond en agrarische bebouwing vrij, én verdwijnt de stankoverlast. Naast herstel van de natuur creëert dat ruimte voor woningen.
- Om het creëren van woonruimte in goede banen te leiden, wordt een woonladder gebruikt. Allereerst wordt bestaande bebouwing slimmer benut, zoals het transformeren van kantoorpanden, het aanpakken van leegstand en het stimuleren van doorstroming. Vervolgens wordt er waar dat kan zonder de leefbaarheid aan te tasten verder binnenstedelijk verdicht. Tot slot zal bebouwing aan de rand van bestaande woonkernen plaatsvinden. Daar waar dat de natuur niet schaadt, kan agrarische bebouwing omgezet worden in woningen. Investerings in goede ov- en (snel)fietsverbindingen gaan zorgen voor goede, duurzame bereikbaarheid van de nieuwe of verbouwde woningen.
- Bedrijventerreinen die geen toekomst meer hebben of te veel hinder veroorzaken voor omliggende woongebieden, vormen we om tot woonwijken en groen, zoals parken, of tot terreinen met schone en circulaire bedrijven, gemengd met wonen. Hierbij wordt rekening gehouden met de leefbaarheid en de druk op de stedelijke infrastructuur. De groene omgeving rondom steden blijft groen.
- Het tekort aan studentenwoningen wordt opgelost door snel duurzame woningen te realiseren, bij voorkeur in leegstaande (kantoor)gebouwen. Waar een nijpend tekort is, kunnen flexwoningen worden ingezet, mits duurzaam en volledig herbruikbaar.
- Lege bedrijfspanden worden herontwikkeld en krijgen een andere functie, zoals wonen. Nieuwbouw van kantoren en bedrijventerreinen wordt ontmoedigd. Op voormalige boerderijen kan worden geëxperimenteerd met woonvormen en -gemeenschappen, waarbij jong en oud samenleven en elkaar kunnen ondersteunen.
- Meergeneratiewonen wordt aangemoedigd en een substantieel onderdeel van de nieuwbouw wordt hiervoor bestemd, net als andere typen woningen waarbij wonen en zorg gecombineerd worden.
- Het moet makkelijker worden een hypotheek af te sluiten met meer dan twee mensen, en dit moet bij alle hypotheekverstrekkers kunnen. Op die manier wordt cohousing, een maatregel tegen woningnood, mogelijk gemaakt en kan een diversiteit aan gezinsconstructies gefaciliteerd worden.

- We gaan de verdozing van ons landschap tegen. Er komt een stop op de bouw van distributiecentra en grote kantoorpanden. Er komen ook geen nieuwe bedrijfshallen zolang er nog leegstaande bedrijfshallen in de regio zijn.
- Woningen bouwen we op klimaatbestendige locaties. Laaggelegen polders onder zeeniveau zijn dat niet. Ook buitendijks gaan we niet meer woningen bouwen.

Groen, betaalbaar en comfortabel wonen

De gebouwde omgeving is nu verantwoordelijk voor 15% van de landelijke CO₂-uitstoot. Het verduurzamen van de woningvoorraad verloopt nu onrechtvaardig en leidt tot energiearmoede. Mensen in sociale huurwoningen worden opgezaagd met hoge energierekeningen doordat woningcorporaties te weinig vaart maken met isoleren. Bovendien kan niet elke huiseigenaar investeren in zonnepanelen en zijn huurders voor een duurzaam en comfortabel huis afhankelijk van de wil en mogelijkheden van hun huisbazen. De verduurzamingsopgave vraagt daarom om betere regels en een flinke investering vanuit de overheid. Tegelijkertijd verdienen duurzame investeringen zichzelf weer terug, zowel in verlaging van de uitstoot als in een lagere energierekening. De technieken zijn er al en zijn inmiddels haalbaar en betaalbaar. Het is dus vooral een kwestie van politieke wil om deze ontwikkeling te versnellen!

- Huurders van slecht geïsoleerde woningen hebben het meest te lijden onder de stijging van de gasprijzen. Zij krijgen een afdwingbaar recht op stevige huurverlaging, bijvoorbeeld door woningen met energielabels lager dan C aan te merken als een gebrek.
- Energie die we niet gebruiken, hoeft ook niet opgewekt te worden. Daarom gaan we vol inzetten op energiebesparing. Dit doen we door huizen op grote schaal te isoleren, betere voorlichting over bewuster energieverbruik te geven en eisen te stellen aan het energieverbruik van huishoudelijke apparaten en lampen.
- Er komt een duidelijk plan voor verduurzaming van de woningvoorraad met afrekenbare doelen. De woningvoorraad is in 2030 energieneutraal. We laten daken niet langer onbenut. Zonnepanelen op gebouwen worden de norm. Alle nieuwbouwwoningen worden voorzien van zonnepanelen en/of een groen dak en bij nieuwbouw wordt een eigen regenwateropslag verplicht, zoals in België al het geval is.
- Alle nieuwbouw wordt circulair gebouwd, gasvrij, natuurinclusief, minstens energieneutraal, en zo mogelijk energiepositief. Zo compenseren we voor oude woningen die niet (voor 2030) energieneutraal gemaakt kunnen worden.
- Natuurinclusieve isolatie en verduurzaming wordt financieel aantrekkelijker door het verhogen van subsidies en verduurzamingsleningen, die ervoor zorgen dat de maandelijkse lasten gelijk blijven. Daarnaast vallen energierenovaties voortaan onder het lage btw-tarief. Ook blijft de rente op verduurzamingsleningen 0% voor verzamelinkomens van 60.000 euro of minder gehandhaafd.
- Er komen (fiscaal) goede regelingen voor het opwekken van energie op wijkniveau, en het opslaan hiervan in buurtbatterijen of een buurtwarmtepomp. Hierdoor kunnen hele wijken samen energie opwekken en delen.
- Overheidsgebouwen hebben energielabel A of worden zodanig aangepast dat zij hieraan gaan voldoen. De overheid investeert in het verduurzamen van scholen, sportaccommodaties, zorginstellingen en culturele instanties.
- De onroerendezaakbelasting (ozb) wordt gedifferentieerd naar energielabel en energieverbruik.
- We investeren in (circulair) bouwen door werken in de bouw aantrekkelijk te maken, en zorgen zo voor een toename van onze bouwcapaciteit.

Huizen zijn geen handelswaar

Huizen zijn om in te wonen, niet om een slaatje uit te slaan. Steeds meer mensen komen in de knel door hun hoge huur, of kunnen geen aanspraak maken op een huurwoning. Huisjesmelken en speculeren maken we onaantrekkelijk door maatregelen in te voeren waarmee (lokaal) gestuurd kan worden op de verdeling van woningen.

- Er blijven mogelijkheden om de huurprijzen te maximeren. We maken het woningwaardenstelsel (WWS) dwingend, zodat we excessieve huurprijzen tegengaan en voorkomen dat huisbazen in het puntensysteem voor kamers omzeilen. Huurwoningen in de vrije sector gaan ook onder het woningwaarderingstelsel (WWS) vallen. Het WWZ wordt voor alle woningen verplicht. De WOZ-waarde van een woning wordt niet langer meegenomen in het woningwaarderingstelsel: zo voorkomen we dat woningen in populaire gebieden veel punten krijgen met exorbitante toegestane huren tot gevolg. Huren gaan zo omlaag.
- Door de maximale inkomensgrens te verhogen worden sociale huurwoningen toegankelijk voor meer mensen.
- De huren worden voor de komende vijf jaar bevroren.
- Er komen spelregels voor tijdelijke verhuur van woonruimte aan toeristen. Gemeenten krijgen de ruimte om vakantieverhuur te beperken en te verbieden in gebieden waar dit voor overlast en verloedering zorgt.
- Ook in de vrije sector worden de maximale huurprijzen beperkt.
- Een heffing op leegstand en braakliggende grond bij (woning)bouwprojecten maakt het onaantrekkelijk om panden leeg te laten staan en te speculeren met bouwgrond.
- De overdrachtsbelasting blijft gedifferentieerd: beleggers betalen meer, bewoners betalen minder. De overdrachtsbelasting wordt (deels) teruggestort als kopers binnen een jaar hun huis energieneutraal hebben gemaakt.
- Hypotheekrenteaftrek blijft mogelijk tot het Nationale Hypotheek Garantie (NHG)-bedrag. De hypotheekrenteaftrek voor bedragen daarboven wordt in een hoger tempo afgeschaft dan nu (0,5% per jaar). Tegelijkertijd wordt ingezet op wonen weer betaalbaar maken.

Woonruimte voor iedereen

Dat mensen nu soms vijftien jaar moeten wachten voor een sociale huurwoning is onacceptabel. Door meer woningen te bouwen en doorstroming te bevorderen, verkorten we de wachtlijsten. Jongeren die graag in hun geboorteplaats willen blijven wonen, kunnen zo in hun vertrouwde omgeving blijven en bijdragen aan de sociale cohesie in de buurten.

- We bouwen meer sociale huurwoningen. Met een financiële injectie door het Rijk worden woningcorporaties weer op gang geholpen met hun bouwopgave.
- Er worden geen sociale huurwoningen meer verkocht, tenzij deze minstens een-op-een vervangen worden in dezelfde gemeente. Hierbij wordt gelet op een goede spreiding van het aandeel sociale huurwoningen per buurt.
- Gentrificatie wordt tegengegaan door aan te sturen op gemengde wijken, waar bewoners van verschillende inkomensgroepen, achtergronden en leefstijlen elkaar tegenkomen. Het karakter van wijken en de rechten van degenen die daar reeds wonen worden beschermd. Huisuitzetting en uithuisplaatsing worden voorkomen door voldoende en tijdige schuldhulpverlening. Directe uithuisplaatsing bij betalingsachterstand wordt verboden.

- Niemand hoeft op straat te slapen. Dakloosheid is de meest extreme vorm van sociale uitsluiting die zorgt voor bestaansonzekerheid. Onnodige bureaucratie die de hulp aan daklozen belemmert, zoals het zelfredzaamheidscriterium, wordt afgeschaft. In elke gemeente komen voldoende gratis slaapplekken. Bij slecht weer en kou mag een huisdier nooit een weigeringsgrond vormen voor opvang van de dakloze: ook voor huisdieren wordt een passende plaats gezocht, bijvoorbeeld in het asiel als het niet in de daklozenopvang kan.
- We bestrijden discriminatie op de woningmarkt door het mogelijk te maken dat huurders anoniem kunnen reageren op woningplatforms.

Duurzaam bouwen

Klassieke bouwmaterialen zoals beton en staal hebben een grote CO₂-voetafdruk. In de bouwwereld is de afgelopen jaren echter hard gewerkt aan recycling, aan innovaties en technieken die minder energie gebruiken en aan materialen die makkelijk te hergebruiken zijn. We gaan volop inzetten op bio-based bouwen. Dat is bouwen met zo veel mogelijk natuurlijke en hernieuwbare grondstoffen zoals hout, vlas en bamboe. Hierdoor kunnen gebouwen zelfs CO₂ gaan opslaan.

- We bouwen circulair en natuurinclusief. Er wordt zo veel mogelijk gebruikgemaakt van natuurlijke, hernieuwbare en gerecyclede materialen. Deze natuurlijke materialen moeten op een verantwoorde manier worden geteeld en geoogst en mogen niet leiden tot natuurverlies of ecologische schade. We gebruiken geen dierlijke bouwmaterialen.
- Alle gebouwen worden voorzien van een materialenpaspoort, zodat deze materialen bij sloop opnieuw kunnen worden ingezet, ook bij verbouwing en isolatie van bestaande gebouwen.
- Bouwmaterialen worden zo milieu- en klimaatvriendelijk mogelijk geproduceerd en bij aanbestedingen kiezen we de minst belastende materialen.
- Zelfvoorzienende leefwijzen, gemeenschappen en 'offgrid' woontypen zoals tiny houses worden gefaciliteerd. Wet- en regelgeving die dergelijke duurzame initiatieven belemmert, wordt indien nodig aangepast.

Groene steden en dorpen

Met groen om ons heen zijn we gezonder en gelukkiger. Maar er is niet genoeg groen in en om onze steden. En het groen dat er is, is vaak ongelijk verdeeld. Daarom gaan we meer toegankelijke natuur om steden heen aanleggen en dorpen en steden radicaal vergroenen. Groene gevels, daken, stoepen, groenslingers, natuurspeelplaatsen, buurtmoestuinen: allemaal maken ze het leven in bebouwd gebied aangenamer en socialer. Nu hittegolven steeds vaker voorkomen en langer duren, is groen in de stad extra belangrijk om voor verkoeling te zorgen. Tijdens regenbuien helpt datzelfde groen om wateroverlast te voorkomen. Stadsnatuur trekt bovendien dieren aan en het vergroenen van onze woonomgeving geeft een broodnodige impuls aan de Nederlandse biodiversiteit.

- Een grote boom haalt CO₂ uit de lucht, bevordert biodiversiteit, heeft een dempend effect bij wateroverlast en droogte en werkt bij hitte net zo verkoelend als tien airco's: niet kappen, maar planten dus! We scherpen criteria voor kapvergunningen flink aan en kiezen voor massale aanplant van bomen: ten minste één nieuwe boom per inwoner per jaar, waarbij we naast het aanleggen van natuurgebieden ook juist bomen in de bebouwde kom gaan aanplanten.
- De opgave voor voldoende en voor iedereen toegankelijk groen is nog verre van gerealiseerd. We gaan weer zorgen voor genoeg geld om natuur te behouden en meer natuur te realiseren. Want meer natuur is dringend nodig, in grote aaneengesloten gebieden én in en om de stad.

- Groene daken en gevels zorgen in de zomer voor verkoeling, wat het gebruik van airconditioning in onze huizen en kantoren vermindert. In de winter werkt het groen isolerend, wat kan leiden tot een besparing van wel 20% aan warmteverlies. Groene daken komen op de lijst van verplichte energiebesparende maatregelen voor eigenaren van grote gebouwen.
- Nieuwbouw wordt natuurinclusief met groen, nestgelegenheid voor dieren, bomen en struiken in de straat en speelnatuur om de hoek. Bij isolatie en renovatie van bestaande gebouwen wordt verplicht rekening gehouden met de natuur: wanneer bijvoorbeeld nestgelegenheid voor vogels verdwijnt door dakisolatie, moet dichtbij een alternatief worden geboden.
- Elke gemeente moet voldoen aan de norm van minstens 50 m² kwalitatief groen per inwoner.
- Braakliggende terreinen worden actief ter beschikking gesteld aan stadslandbouw, natuurontwikkeling, *tiny forests*, voedselbossen en collectief beheerde parken en natuurspeelplaatsen. Terreinen die nog niet worden benut, worden ingericht als bijen- en vlinderveldjes.
- Wanneer de kwaliteit van de leefomgeving in het geding komt, worden vergunningaanvragen voor bouwplannen afgewezen. Dit geldt ook voor uitbouwen en onderkeldering.
- Burgers gaan we stimuleren en voorlichten om hun tuin te vergroenen. Gemeenten geven het goede voorbeeld en halen op veel te versteende plekken tegels weg die plaatsmaken voor groen. Het aanleggen van groene gevels, groene daken en het afkoppelen van regenwaterafvoer van het riool (denk aan wadi's) wordt via subsidies gestimuleerd.
- Overheden onderhouden de openbare ruimte gifvrij en nemen maatregelen tegen zwerfafval en illegale dump van grofvuil op straat en in gemeentelijke groengebieden.
- De bescherming van onze volksgezondheid, het milieu en het landschap moeten vooropstaan in de Omgevingswet. Tot dat goed geregeld is, moet de invoeringsdatum van de Omgevingswet worden uitgesteld.

7. Kennis en cultuur

Een leven lang ontwikkelen

Goed, inclusief en toegankelijk onderwijs, wetenschap, cultuur en media vormen het fundament van een vrije, democratische samenleving. Toch staat dit fundament onder druk. Er is een groot tekort aan leraren, de uitstroom is hoog en er is groeiende kansenongelijkheid. De Partij voor de Dieren wil structureel investeren in het onderwijs. Iedereen die dat wil of dat nodig heeft, zou zich een leven lang moeten kunnen ontwikkelen. Daar hoort ook een sterke kunst-, cultuur- en mediasector bij, die de ruimte krijgt om vernieuwend en kritisch te zijn en waarin makers eerlijk worden beloond. Journalisten worden beschermd en krijgen alle ruimte om de macht te controleren.

Kinderen verdienen eerlijke en gelijke kansen om zich te kunnen ontplooiën. Goed onderwijs speelt daarin een grote rol. Toch is dit nog steeds geen vanzelfsprekendheid. Het onderwijs piept en kraakt in zijn voegen: er is een groot tekort aan leraren. De leraren die er wel zijn raken overbelast, krijgen moeilijk een vaste aanstelling en kunnen, mede daardoor, in verschillende plaatsen lastiger een huis vinden. Hierdoor kiezen veel leraren ervoor het onderwijs te verlaten. Bijlesbureaus springen in het gat dat ontstaat en bieden voor veel geld huiswerkbegeleiding en bijlessen aan. Goed onderwijs moet voor iedereen toegankelijk zijn en mag nooit afhangen van de vraag of je ouders geld hebben om een bijlesbureau te betalen. De Partij voor de Dieren wil structureel investeren in het onderwijs en leraren beter belonen, ontlasten en ze de ruimte geven te doen wat ze het liefste doen: kinderen ondersteunen en goed lesgeven.

Veel universiteiten zijn een soort leerfabrieken geworden, waar studenten massaal colleges volgen en weinig contact hebben met hun docenten. Het aantrekken van zo veel mogelijk studenten levert universiteiten namelijk veel collegegeld op. De grote toestroom van buitenlandse studenten zorgt in de drukke steden voor extra problemen, bijvoorbeeld met huisvesting. Wat de Partij voor de Dieren betreft komt de kwaliteit van het onderwijs weer centraal te staan. Universiteiten zijn ook kennisinstellingen waar veel onderzoek wordt gedaan. We beperken de invloed van bedrijven en multinationals op dit onderzoek. Goed onderzoek is in het belang van de maatschappij en de wetenschap en niet in het belang van bedrijven.

Het leenstelsel heeft veel schade aangericht: veel (oud-)studenten hebben een studieschuld van vele (tien)duizenden euro's opgebouwd. Dit heeft de ongelijkheid tussen studenten sterk vergroot. De Partij voor de Dieren vindt dat er een goede compensatieregeling moet komen, om te voorkomen dat de gevolgen van het leenstelsel ook de komende jaren voor verschillen blijven zorgen.

De kunst- en cultuursector is van onschatbare waarde voor onze samenleving. Na jaren van bezuinigingen en teruglopende bezoekersaantallen tijdens de coronacrisis krabbelt de sector weer op. Wij willen investeren in de makers en een eerlijke vergoeding voor hun onmisbare werk. Daarnaast stimuleren we duurzaamheid in de culturele sector.

Vrije en onafhankelijke journalistiek is een van de basisvoorwaarden voor een gezonde democratie. Toch staat ook in Nederland die journalistiek onder druk. Bedreiging en intimidatie van journalisten en cartoonisten komt de laatste jaren in toenemende mate voor. Ook krijgen journalisten vaker met geweld te maken. Het is daarom belangrijk dat de overheid journalisten in staat stelt om hun belangrijke werk onafhankelijk te kunnen blijven uitvoeren. Geweld, bedreigingen en intimidatie van journalisten, cartoonisten en kunstenaars mogen we nooit accepteren.

Investeren, investeren, investeren

Er moet worden geïnvesteerd in leerkrachten en scholen. De Partij voor de Dieren vindt dat er structureel extra geld moet worden vrijgemaakt voor het verlagen van de werkdruk, meer regie voor leraren over hun werk, het creëren van extra ontwikkelingsmogelijkheden, hogere salarissen en kleinere klassen. Niet alleen op alle basis- en middelbare scholen, ook bij docenten in het middelbaar beroepsonderwijs, op hogescholen en universiteiten is de werkdruk nu te hoog. Leerkrachten in ieder onderwijstype dienen weer voldoende tijd te krijgen om lessen voor te bereiden, na te kijken, leerlingen te begeleiden en zichzelf en hun vak te ontwikkelen. De uitstroom van nieuwe leerkrachten is nu te hoog. Dat is jammer, gelet op alle energie die in een opleiding is gestoken, en onnodig als er meer tijd is voor begeleiding en coaching.

- We werken toe naar een klassengrootte van maximaal 21 leerlingen per klas. De school gaat over de klassengrootte, maar de medezeggenschapsraad krijgt instemmingsrecht.
- Extra klassenassistenten en ondersteunend personeel komen beschikbaar. Hiermee verlagen we de werkdruk van leraren.
- We maken meer tijd voor het vak van leraren, zodat er ruimte is voor het voorbereiden van lessen, coaching van leerlingen, inhoudelijke verdieping en persoonlijke ontwikkeling van leraren. Het aantal uren dat een leraar voor de klas moet staan gaat op termijn naar beneden.
- Er komen meer voorzieningen voor coaching en begeleiding van nieuwe leraren. Ervaren leerkrachten krijgen de tijd om nieuwe leerkrachten te begeleiden.
- Fusies tot grote schoolfabrieken zijn niet meer aan de orde. Het wordt eenvoudiger voor scholen om zelfstandig te opereren, buiten het grotere verband van een scholengemeenschap.
- We willen af van flexcontracten en tijdelijke aanstellingen op scholen. Onderwijspersoneel dient zicht te hebben op een vaste aanstelling.

Cijfers zijn niet zaligmakend

De Partij voor de Dieren wil dat het onderwijs gericht is op het ontwikkelen van cognitieve vaardigheden, maar ook op de ontplooiing van overige talenten, zoals sociale, emotionele, motorische en creatieve vermogens, die niet in cijfers zijn uit te drukken.

Scholen horen bij uitstek niet gericht te zijn op rendement, standaardisatie, controle, concurrentie en zakelijke managementmodellen, maar op de ontwikkeling van de individuele leerling. Dat vergt op korte termijn investeringen en komt op langere termijn iedereen ten goede. Doorstromen naar een volgende opleiding wordt makkelijker gemaakt in plaats van moeilijker.

- De Onderwijsinspectie gaat minder waarde hechten aan op toetsen behaalde cijfers. Zo krijgen scholen de ruimte om afscheid te nemen van de toetscultuur. We moedigen aan om breder te kijken naar hoe scholen presteren en de voortgang van leerlingen niet enkel in cijfers te vatten.
- We stimuleren middelbare scholen om brede brugklassen aan te bieden en pas na twee tot drie jaar klassen in te delen in specifieke onderwijsrichtingen.

- Leraren, leerlingen en ouders krijgen veel meer autonomie bij het bepalen van het beleid van de school.
- Leerlingen krijgen waar mogelijk inspraak in een deel van het curriculum, zodat zij kunnen bijdragen aan hun individuele lesprogramma. Ook krijgen leraren de kans om een deel van het curriculum zelf in te vullen, bijvoorbeeld op basis van specifieke interesse of deskundigheid.
- De urennormen vervallen, scholen kunnen zelf de hoeveelheid uren afstemmen op de exameneisen.
- Basisscholen krijgen de vrijheid af te zien van de doorstroomtoets als zij op een andere manier kunnen aantonen dat aan de wettelijke eisen is voldaan.
- We investeren in reken- en taalvaardigheid. Leesvaardigheid is een voorwaarde voor succes voor bijna alle schoolvakken. De Partij voor de Dieren pleit voor meer leestijd in schoolverband. Leesplezier wordt bevorderd door het leesmateriaal meer aan te laten sluiten bij de interesses van de leerling.
- Bibliotheken spelen een grote rol in het bevorderen van leesplezier en vervullen een belangrijke sociaal-maatschappelijke functie. We investeren in voldoende bibliotheken en hun activiteiten, inclusief kleinere buurtbibliotheken, zodat ze hun belangrijke rol met verve kunnen vervullen.
- Kritisch denken, digitale vaardigheden (inclusief digitale veiligheid) en mediawijsheid worden aangescherpt en opgenomen in de kerndoelen en eindtermen. Scholieren leren zo om te gaan met internet en andere media. Zo leren leerlingen onder andere nepnieuws herkennen.
- Er wordt in het gehele onderwijs, naast lichamelijke ontwikkeling, ook ruimte gegeven aan geestelijke ontwikkeling.
- Praktische en culturele vaardigheden worden ruimschoots aangeboden aan de kinderen. Activiteiten als handarbeid, schoolzwemmen, sportlessen, cultuurlessen (theater-, dans-, muziek-, schilderles, etc.) en schooltuinen worden gefaciliteerd en er komt extra geld voor.

Passend, toegankelijk en inclusief

Leren is een recht. In het onderwijs is plek voor iedere leerling. Voor de Partij voor de Dieren is passend, toegankelijk en inclusief onderwijs een kernwaarde. Het rendementsdenken in het onderwijs heeft ertoe geleid dat klassen en scholen groter en groter werden. Bezuinigingen uit het verleden leidden verder tot een gebrek aan aandacht voor specifieke groepen. De veelheid aan regels draagt eraan bij dat onderwijs niet voor alle leerlingen passend is. Iedere leerling zou onderwijs moeten krijgen dat past bij de persoonlijke mogelijkheden en talenten. We hebben speciale aandacht voor inclusie en houden het onderwijs vrij van commerciële invloeden.

- Leren is een recht. Kinderen krijgen leerrecht om zich op een school te ontwikkelen, inclusief het recht op maatwerk.
- Er wordt meer geïnvesteerd in passend onderwijs. Meer handen in de klas, kleinere klassen, meer expertise op scholen, meer aandacht voor individuele leerlingen.
- We stimuleren de omslag van systemen waarin alle kinderen hetzelfde tempo volgen, naar kindgericht onderwijs waarin persoonlijke ontwikkeling en eigen tempo vooropstaan.
- De wildgroei van bijlesbureaus roepen we een halt toe. Bijlessen worden voortaan via scholen georganiseerd en voor iedereen op de middelbare school toegankelijk. Jongeren van ouders met een laag inkomen krijgen indien nodig toegang tot gratis bijles.
- De bestaande subsidieregeling gericht op het versoepelen van de overstap van vmbo naar mbo of havo, wordt ook opengesteld voor leerlingen uit het voortgezet speciaal onderwijs.

- De pilot pro-vmbo, waarin gemengde onderbouwklassen worden aangeboden voor het praktijkonderwijs en het vmbo, wordt opengesteld voor alle scholen die daaraan willen deelnemen.
- Scholen in het praktijkonderwijs en voortgezet speciaal onderwijs krijgen, net zoals in het mbo nu al mogelijk is, extra middelen om persoonlijke nazorg voor hun oud-leerlingen mogelijk te maken.
- Zorgteams op scholen zijn voldoende groot en beschikken over de juiste expertise en middelen om de veelheid aan onderwerpen aan te kunnen die komen kijken bij onderwijs op maat. Denk aan zorg, basiskennis en vroegsignalering op het gebied van leerontwikkelingen, beperkingen en uitzonderlijke intelligentie. Maar ook aan zorg rondom het sociaal-emotionele functioneren.
- Er komen meer mogelijkheden om, in overleg met de leerlingen, te experimenteren met maatwerk en op persoonlijke zorg- en onderwijsbehoeftes ingerichte samenwerking tussen jeugdzorg en het gespecialiseerd onderwijs.
- Het Rijk investeert extra in toegankelijkheid van alle scholen voor mensen met een beperking.
- Er komen verbeterde en geconcretiseerde kerndoelen en eindtermen in het onderwijs rondom seksuele voorlichting, maar ook over het doorbreken van taboes (bijvoorbeeld rond menstruatie), over sekse-, gender-, en seksuele diversiteit, stereotypering, relaties, online seksualiteit en het aangeven van wensen en grenzen.
- Scholen geven voorlichting over sekse-, gender- en seksuele diversiteit. Vaardigheden om LHBTIQAA+- acceptatie te bevorderen worden onderdeel van docentenopleidingen. Initiatieven die het onderwijs LHBTIQAA+-vriendelijker maken worden gesteund. Als scholen hierin tekortschieten, treedt de Onderwijsinspectie op.
- De vrijheid van onderwijs mag niet misbruikt worden om te discrimineren. Intentieverklaringen die homoseksualiteit en genderdiversiteit afwijzen zijn onacceptabel. Artikel 23 van de Grondwet wordt aangepast.
- Onderwijssegregatie wordt tegengegaan en discriminatie actief bestreden. In de kerndoelen komt extra aandacht voor de koloniale geschiedenis en de geschiedenis van arbeidsmigratie naar Nederland. Ook is er aandacht voor inclusiviteit, kansgelijkheid en emancipatie.
- Samenstellers van leermethoden zorgen bij ieder vak voor een representatieve weerspiegeling van de samenleving in hun lesmateriaal. Er worden hierover afspraken gemaakt met uitgeverijen. Diversiteit, inclusie en aandacht voor koloniale geschiedenis zijn hierbij een aandachtspunt.

Groene en gezonde scholen

Lekker ravotten in het gras of tekenles in de natuur. Groene schoolpleinen en buitenlessen dragen bij aan het welzijn van leerlingen. Ook mag het belang van gezond eten niet worden onderschat. Leerlingen kunnen zich beter concentreren en zijn gelukkiger als ze op school goed kunnen eten. We verminderen kansenongelijkheid door alle leerlingen toegang te geven tot gezonde voeding. Lespakketten breiden we uit met informatie over een groenere wereld en we stoppen de onwenselijke beïnvloeding van kinderen door schadelijke sectoren. Stuur Shell de klas uit!

- Net als in veel andere landen, starten scholen met het aanbieden van gezonde maaltijden, met 100% biologische en plantaardige inkoop. Op scholen komt aandacht voor gezonde, diervriendelijke en duurzame voeding. Schoolmelkregelingen worden stopgezet.
- Kinderen en jongeren die thuis om wat voor reden dan ook geen ontbijt of lunch krijgen, kunnen op school, de voorschoolse opvang of het kinderdagverblijf gezond ontbijten en lunchen. Er worden ook uitsluitend gezonde tussendoortjes gegeven, zoals groente en fruit, en geen suikerrijke dranken geschonken.

- Biologisch en lokaal geteeld schoolfruit neemt de plek in van frisdrankmachines en snoepautomaten.
- We investeren in groene schoolpleinen. Buitenlessen worden gestimuleerd.
- Kennis- en lespakketten over duurzaamheid, klimaat, voedsel, natuur- en milieueducatie en dierenwelzijn komen ter beschikking aan het onderwijs. Dat geldt ook voor de opleiding van leraren.
- Lesmateriaal afkomstig van de fossiele industrie, van jagers, van vissers, de vee-industrie of andere ontwrichtende sectoren wordt geweerd uit het onderwijs.
- In het agrarisch onderwijs stimuleren we het verder versterken van de positie van biologische landbouw en natuurinclusief ondernemerschap.

Studeren met perspectief

De Partij voor de Dieren wil dat de studietijd de ruimte biedt voor ontwikkeling en ontplooiing. Tegenwoordig staan studenten steeds meer onder te grote druk. Ze moeten sneller studeren, meer lenen en tijdens de studie al nuttige (werk)ervaring opdoen om hun cv op te bouwen. Daarom is preventie van psychische klachten erg belangrijk. Er dient actief gewerkt te worden aan een cultuur waarin taboes rondom psychische klachten rondom falen tijdens de studie doorbroken worden. Het leenstelsel was vanaf het begin een slecht plan, het is nu zaak om de financiële druk op studenten permanent te verlagen.

Middelbare beroepsopleidingen zijn van vitaal belang voor de samenleving. Denk alleen al aan de grote behoefte aan duurzame installatiebedrijven. Maar die opleidingen krijgen niet altijd de waardering die ze verdienen, terwijl ze aan de basis staan van een duurzame samenleving. Het opleiden (en omscholen) van technici in onder andere duurzame energie, duurzaam bouwen en duurzaam voedsel is van cruciaal belang. Door leer/werk-onderwijs te stimuleren, zijn nieuwe technici meteen klaar om aan de slag te gaan.

- De basisbeurs had nooit afgeschaft mogen worden. Nu de basisbeurs terugkeert is deze nog te laag om zonder druk te kunnen studeren. Daarom verhogen we de basisbeurs naar minimaal 475 euro per maand voor uitwonende studenten en 125 euro per maand voor thuiswonende studenten.
- Het collegegeld wordt fors verlaagd. Collegegeld wordt voor alle studenten hetzelfde, ongeacht leeftijd, het aantal eerder gevolgde studies of behaalde diploma's.
- Er komt alsnog een royale compensatieregeling voor de pechgeneratie 'leenstelsel-studenten'.
- De rente die studenten moeten betalen op studieschulden wordt afgeschaft en gaat dus naar 0%.
- De ov-kaart voor studenten (mbo, hbo en universiteit) wordt omgezet in een gift en blijft geldig zolang de student studeert. Leerlingen die stage lopen in de bovenbouw van het praktijkonderwijs krijgen ook recht op een gratis ov-kaart.
- Het bindend studieadvies wordt afgeschaft. In plaats daarvan krijgen studenten voortaan een persoonlijke en onderbouwde terugkoppeling.
- Iedere student krijgt een studentbegeleider toegewezen met wie op regelmatige basis studieresultaten worden besproken. Daarnaast krijgt iedere student directe en laagdrempelige toegang tot een studieadviseur, studentendecaan en vertrouwenspersoon.

- Er komt een jaarlijkse meting naar het studentenwelzijn in het kader van preventie, vroegsignalering en taboedoorbreking.
- Het aanbod van studentenpsychologen wordt verruimd, zodat studenten op een redelijke termijn hulp kunnen inroepen.
- Door nauwere samenwerking tussen mbo, hbo en wo verbeteren we de mogelijkheden voor studenten om van richting te wisselen en elders in te stromen.
- Flexstuderen maakt het voor studenten gemakkelijker hun studie een jaar te combineren met een bestuursfunctie of medezeggenschapsraad, mantelzorg of ander maatschappelijk werk, zonder dat jaar het volledige bedrag aan collegegeld kwijt te zijn. Bij de inrichting van flexstuderen staat het belang van studenten voorop.
- Mbo-instellingen, hogescholen en universiteiten worden verder gedemocratiseerd: studenten en docenten krijgen in de medezeggenschapsraden meer invloed. Bestuurders worden gekozen, in plaats van benoemd door de minister.
- We stellen grenzen aan de doorgesloten instroom van buitenlandse studenten. Het aantrekken van veel buitenlandse studenten is een verdienmodel geworden, omdat universiteiten met deze studenten veel extra collegegelden binnenhalen. De toegenomen massaliteit gaat ten koste van de kwaliteit van het onderwijs en zorgt voor grote problemen in de huisvesting van studenten.
- Werkgevers worden verplicht een stagevergoeding te betalen aan hun stagiairs van minimaal 500 euro per maand bij een voltijd stage.
- **Er komen mogelijkheden voor het verzamelen van studiepunten met vrijwilligerswerk.**
- Er wordt onderzocht op welke manier er een ontwikkelbudget voor iedere Nederlander beschikbaar kan worden gesteld.

Onderwijs dierproefvrij

Het gebruik van dieren in het middelbaar en hoger onderwijs, in snijpractica, bij demonstraties en bij proeven moet worden beëindigd. Zolang dit nog niet gerealiseerd is, waarborgt de overheid het recht van studenten om het gebruik van dieren voor onderwijsdoeleinden te weigeren, ook in het middelbaar onderwijs. Voor hen dienen alternatieven beschikbaar te worden gesteld.

- Er is een doorlopende campagne om leerlingen en onderwijsinstellingen op de hoogte te brengen van de rechten van dierproefweigeraars en de beschikbare alternatieven.
- Studenten in (bio)medische opleidingen worden standaard onderwezen in én met gebruik van alternatieven voor dierproeven.

Onafhankelijke en vrije wetenschap

De onafhankelijkheid en de kwaliteit van de wetenschap wordt beschermd en vergroot. Wetenschap mag niet onderworpen worden aan de tucht van de markt of rendementsdenken. Om kwaliteit en onafhankelijkheid van wetenschappelijk onderzoek te vergroten wordt een groter deel hiervan gefinancierd via vaste (meerjarige) financiering. De werkdruk is ook veel te veel toegenomen. Het overheidsbudget voor het eerste en tweede geldstroomonderzoek wordt daarom structureel verhoogd. Daarmee krijgen niet alleen docenten, maar ook onderzoekers en promovendi voldoende tijd en ruimte om hun werk te doen.

- De overheid investeert extra geld in fundamenteel onderzoek. Er zal minder via tweede en derde geldstromen gefinancierd worden. Matchingeisen van onderzoek van commerciële opdrachtgevers worden beperkt.
- Er komen strengere onafhankelijkheidseisen bij het instellen van bijzondere leerstoelen die gefinancierd worden door het bedrijfsleven of maatschappelijke organisaties en stichtingen.
- Wetenschappelijk onderzoek wordt publiek gefinancierd en moet dus toegankelijker worden. Daarom wordt de Open Access- en Open Science-beweging gesteund en gefinancierd. Ook wetenschappelijke artikelen en rapporten die (deels) met publiek geld zijn gefinancierd, zijn gratis en zonder belemmeringen in te zien.
- Er komt een openbaar register van nevenactiviteiten van alle onderzoekers, professoren en docenten op universiteiten en hogescholen.
- Er wordt door de ethische commissies van de onderwijsinstellingen toezicht gehouden op eventuele belangenverstrengeling van onderwijzend personeel. Met name bij commerciële nevenfuncties in de fiscale, bedrijfskundige en economische wetenschapsgebieden. Onderzoek en academisch werk dat leidt tot verandering in economisch denken, wordt gestimuleerd. Projecten die in de universitaire economieopleidingen naar meer pluraliteit en diversiteit streven, worden ondersteund.
- De rol van het mbo en hbo in praktijkgericht onderzoek wordt erkend en het mbo en hbo krijgen een evenwaardige positie bij onderzoeksagenda's. Mbo en hbo krijgen de mogelijkheid om te bouwen aan een onderzoeksinfrastructuur.

Kunst, cultuur en erfgoed voor iedereen

Een samenleving gedijt het beste als er volop ruimte is voor tegenmacht, kritische geluiden en reflectie. Kunst en cultuur vervullen hierin een belangrijke rol. Ze zetten aan tot reflectie, maken emoties los, ontroeren of ontregelen. Kunst stimuleert mensen buiten gebaande paden te denken. In deze tijd van maatschappelijke transitie spelen kunst en cultuur ook een cruciale rol bij de verbeelding en vormgeving van de samenleving die we voor ogen hebben, een rechtvaardige samenleving die niet ego-, maar ecocentraal is. Kunst en cultuur hebben ook positieve effecten op de gezondheid. De Partij voor de Dieren wil uitdrukkelijk de kunst-, cultuur- en erfgoedsector betrekken bij maatschappelijke vraagstukken, zoals de aanpak van de klimaat- en natuurcrisis en de woningcrisis. We kiezen daarom voor herstel van het hart van een vrije samenleving: een bloeiende, inclusieve kunst-, cultuur- en erfgoedsector.

In de coronacrisis zijn verkeerde keuzes gemaakt. Er moeten geen miljarden naar fossiele bedrijven, er moet meer geld naar de kunst- en cultuursector. De harde bezuinigingen van de afgelopen jaren brengen de bestaanszekerheid en de toegankelijkheid van kunst, cultuur en erfgoed in gevaar en moeten dus dringend worden goedge maakt.

- Het budget voor kunst, cultuur en erfgoed wordt verhoogd om de toegankelijkheid ervan voor alle inwoners van Nederland te vergroten. De overheid faciliteert kunst- en cultuuraanbod in heel Nederland, niet alleen in de Randstad.
- Cultuureducatie en cultuurparticipatie worden in de wet verankerd. Tot die tijd stimuleert de Rijksoverheid gemeenten en provincies om cultuurparticipatie een vast onderdeel te maken van hun welzijnsbeleid. Op lokaal niveau komen er goed gespreide, toegankelijke, betaalbare en gevarieerde voorzieningen.

- Een bloeiende samenleving vraagt om investeringen in een gelijkwaardige en toegankelijke cultuursector voor makers, producenten, personeel, partners en publiek. Daarvoor wordt de naleving van de Code Diversiteit en Inclusie gestimuleerd.
- Makers in de culturele sector krijgen een eerlijke vergoeding, in lijn met de Fair Practice Code. Daarvoor moet structureel meer budget beschikbaar komen. We investeren ook in regelingen voor kwetsbare zzp'ers en het stimuleren van opleidings- en ontwikkelingsmogelijkheden binnen de sector.
- Er komt beleid op klimaat en milieu voor de cultuursector, zodat de sector de eigen ecologische voetafdruk kan verkleinen. Daarnaast kan dit ook bijdragen aan meer bewustwording over klimaat, natuur en milieu.
- We investeren in behoud en heropening van gratis openbare bibliotheken. Digitalisering van archieven van culturele en historische organisaties wordt gestimuleerd.
- Museumbezoek wordt financieel toegankelijk voor alle burgers.
- Naast popmuziek hebben ook andere stijlen van muziek onverminderd ondersteuning nodig. Tussen muziekstijlen hoort daarin een evenredige verdeling te zijn. Dat betekent onder meer een goed podiumbeleid, ruimte voor alle muziekstijlen binnen de Raad van Cultuur en het Fonds Podiumkunsten, aandacht voor de inkomenspositie van muzikanten en, in samenwerking met het ministerie van Economische Zaken, efficiënte ondersteuning van de exportkracht van de Nederlandse muzieksector.
- Het auteursrecht en het auteurscontractenrecht worden gemoderniseerd om de positie van de makers te versterken. Platforms die geld verdienen aan het aanbod van films en muziek gaan een redelijk deel van hun winst uitkeren aan de rechthebbende makers.
- Cultuur-, kunst- en muziekeducatie krijgen een vaste plek in het lesprogramma van het basis-, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Scholen worden een plek waar verbinding ontstaat tussen wijk, ouders, culturele instellingen, bibliotheken, kunstencentra, musea, verenigingen en podia.
- We behouden het verlaagde btw-tarief voor de kunst- en cultuursector.
- Er wordt proactief gezocht naar samenwerkingen met diverse maatschappelijke netwerken, raden en instanties uit het culturele domein om mee te denken over uitdagingen in onze maatschappij.
- De creatieve sector en de erfgoedwereld worden vaker betrokken bij het aanpakken van maatschappelijke opgaven, zoals de klimaatcrisis.
- Kruisbestuiving tussen artistiek en academisch onderzoek wordt gefaciliteerd. Het landelijk fonds voor experimenteel onderzoek en projecten op het gebied van kunst en wetenschap wordt versterkt.
- De Rijksoverheid bevordert herbestemming van monumenten en stimuleert gemeenten om cultuurhistorische waardenkaarten op te stellen. Historisch waardevolle panden worden niet gesloopt, maar natuurinclusief gerenoveerd.
- Archeologische vindplaatsen en cultuurhistorische elementen in het landschap verdienen bescherming en de betekenis ervan wordt breed uitgedragen naar het publiek.
- We ondersteunen de verduurzaming van monumenten.
- De overheid bevordert het herstel van cultuurlandschappen, onder meer door renovatie of aanleg van akkerranden en houtwallen, met een ruimhartig steunprogramma.

Bescherm de journalistiek

Onafhankelijke, pluriforme journalistiek en media, zowel landelijk als lokaal, zijn essentieel voor het goed functioneren van een democratische samenleving. Hier in Nederland, maar ook in het buitenland. Helaas staat de journalistiek onder druk, worden nog veel journalisten bedreigd en is betrouwbare informatie steeds moeilijker te onderscheiden van desinformatie. De Partij voor de Dieren vindt daarom dat de media en journalisten adequaat gesteund en beschermd dienen te worden. Het toeslagenschandaal heeft laten zien hoe belangrijk onderzoeksjournalistiek is om de macht te kunnen controleren.

- We versterken de toegankelijkheid en omvang van fondsen voor onafhankelijke journalistiek en steunen meer investeringen in onderzoeksjournalistiek. Daarbij is er aandacht voor inclusie en diversiteit.
- Oude én nieuwe media kunnen aanspraak maken op stimuleringsfondsen voor de media. Besluitmakers binnen mediafondsen vormen een betere afspiegeling van de samenleving.
- We investeren voldoende in de publieke omroep en de regionale omroepen, om onafhankelijke nieuwsvoorziening, verslaggeving en onderzoek te kunnen waarborgen. De publieke omroep is onafhankelijk, ook van commerciële invloeden.
- We komen op voor de rechten van journalistieke organisaties en makers om eerlijk betaald te krijgen door techgiganten (Google, Meta, etc.) voor het gebruik van hun journalistieke inhoud.
- Er wordt geïnvesteerd in professionalisering van de regionale en lokale media, die een belangrijke controlefunctie vervullen op de regionale politiek.
- Er komt een verplichting voor kunstmatige intelligentie (AI)-aanbieders om transparant te zijn over de manier waarop ze gebruikmaken van nieuwsartikelen en andere bronnen.
- We zetten ons actief in tegen bedreigingen aan het adres van journalisten. Ook kunstenaars en (politieke) tekenaars worden beter beschermd. Online platforms worden aangesproken om maatregelen te nemen tegen bedreigingen.
- Het verlaagde btw-tarief voor nieuwsmedia blijft gehandhaafd.
- Nederland geeft noodvisa af aan buitenlandse journalisten in levensbedreigende situaties.

8. Een rechtvaardige samenleving

Vechten voor vrijheid, veiligheid en een integere overheid

De rechtsstaat in Nederland staat onder druk en het vertrouwen van burgers in de overheid is laag. Dat is geen wonder. Want hoe moet je als burger de overheid vertrouwen, als diezelfde overheid jarenlang de regels van de democratische rechtsstaat aan haar laars lapt? Het toeslagenschandaal heeft tienduizenden slachtoffers gemaakt, ouders van kinderen gescheiden en levens verwoest. De Groningers zijn zowel slachtoffer van de gaswinning als van het falen van de overheid. Omwonenden van Tata Steel en Chemours hebben dagelijks te maken met giftige vervuiling. De klimaat- en natuurcrisis worden stelselmatig niet serieus genomen, waardoor zelfs de rechter eraan te pas moet komen om de overheid tot daden te dwingen. Overheidsinstituties zoals de Belastingdienst, de politie en gemeenten, die er voor de mensen zouden moeten zijn, maken zich schuldig aan discriminatie. De Partij voor de Dieren wil dat de overheid weer eerlijk en integer wordt. Wij staan voor een samenleving waarin iedereen vrij is, zolang die vrijheid niet ten koste gaat van anderen. Een samenleving waarin burgers worden beschermd tegen machtsmisbruik van overheid en bedrijfsleven. En een samenleving waarin grondrechten worden gerespecteerd.

Mensen gaan massaal de straat op om actie te eisen. Organisaties en burgers stappen naar de rechter. Zij doen een beroep op de rechtsstaat om ze te beschermen. En terecht. Nog altijd delven burgers het onderspit wanneer zij tegenover grote, machtige bedrijven en de overheid staan. Grote vervuilers kunnen jarenlang de omgeving vernietigen en vergiften zonder dat ze een strobreed in de weg wordt gelegd. Techbedrijven gebruiken onze meest persoonlijke gegevens voor eigen winst. Met het toeslagenschandaal en de ramp in Groningen liet de overheid zien dat haar eigen instituties onderdeel zijn van het onrecht dat mensen wordt aangedaan.

Het is tijd voor radicaal andere keuzes. Niemand is vrij, totdat we allemaal vrij zijn. De strijd voor een rechtvaardige samenleving is een strijd voor grondrechten voor iedereen. We maken een einde aan de situatie in het huidige rechtssysteem, waarbij de belangen van mensen en bedrijven de boventoon voeren omdat dieren en natuur niet vertegenwoordigd zijn. Daarom gaan we van mensenrechten naar grondrechten voor mensen, dieren en natuur.

Net zoals er geen rechtvaardigheid is zolang we discrimineren naar soort, is er geen rechtvaardigheid zolang we mensen niet werkelijk als gelijken behandelen. Artikel 1 van de Grondwet krijgt pas betekenis als overheid en samenleving daarnaar handelen, zowel in beleid als in cultuur. Discriminatie en uitsluiting zitten in de haarvaten van alle onderdelen in onze maatschappij. In het onderwijs, op de woningmarkt, in de gezondheidszorg, bij de politie en bij de overheid zelf – we zetten in op een inclusieve samenleving met mededogen en respect voor elkaar.

Digitale rechten, zoals het recht op privacy, zelfbeschikking en zelfontplooiing, worden leidend in onze omgang met digitale technologie. Digitalisering biedt steeds meer kansen, maar kent ook bedreigingen. We kunnen elkaar wereldwijd snel ontmoeten en van elkaar leren. We kunnen de tijd die we uitsparen door automatisering gebruiken voor meer tijd voor elkaar en zinvol werk. We kunnen kennis over de hele wereld met elkaar delen en zo groene transitie versnellen. Als we niet oppassen, is de keerzijde echter groot. Digitale intimidatie, deepfakes en vergaande dataverzameling door multinationals en overheid zetten de privacy en veiligheid van burgers op het spel.

We werken aan het herstellen van het vertrouwen. Vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid is een essentieel onderdeel van een gezonde democratie wanneer de zittende macht weigert om fundamentele rechten te beschermen. We brengen wet- en regelgeving rondom demonstraties in

lijn met internationale mensenrechten en de handhaving gaat deze rechten respecteren. Integer bestuur krijgt vorm door de lobbymacht van multinationals, de agro-industrie en andere commerciële en financiële belangen in te perken en burgerparticipatie te versterken.

Recht op gelijke behandeling

Er is meermaals bewezen dat er binnen de overheid sprake is van institutioneel racisme en uitsluiting. Denk bijvoorbeeld aan het toeslagenschandaal, te lage schooladviezen voor kinderen van kleur en racisme bij de politie. Hoewel weinig mensen bewust discrimineren, komen racisme en andere vormen van discriminatie veel voor. Zowel zichtbaar als onzichtbaar verweven in onze systemen en structuren. Het is tijd voor zelfreflectie en een daadkrachtige aanpak vanuit de overheid. Daarnaast ziet de Partij voor de Dieren zelfbeschikking, mededogen en kansgelijkheid als belangrijke maatstaven binnen onze samenleving. Iedereen moet gelijke kansen krijgen en zich vrij en veilig kunnen voelen.

- De overheid treedt daadkrachtig op en tegen antisemitisme, anti-zwart racisme, moslimhaat en alle andere vormen van discriminatie. Investeren in bewustwording en training is daar onderdeel van.
- Afkomst, seksuele oriëntatie, genderidentiteit, geloofsovertuiging, neurodivergentie, een beperking of huidskleur mogen niemand meer belemmeren om een stageplek, baan of woning te vinden. Discriminatie op de arbeids- en woningmarkt wordt aangepakt met duidelijke wetgeving, voorlichting en daadkrachtige handhaving.
- De inkoopcriteria van de overheid garanderen dat toeleveranciers maatregelen nemen voor het bevorderen van gendergelijkheid, diversiteit en inclusie. De overheid geeft zelf het goede voorbeeld op dit gebied.
- Sportwedstrijden worden consequent stilgelegd, en indien nodig gestaakt, bij discriminerende spreekkoren. Wanneer verbetering uitblijft, worden wedstrijden zonder publiek gespeeld.
- Bij beleid gericht op kwetsbare groepen (zoals de Sinti en Roma) worden vertegenwoordigers van de groepen en ervaringsdeskundigen actief betrokken.
- Er wordt gewerkt aan een meerjarige, nationale strategie om de positie van mensen met een beperking en hun naasten te verbeteren. Mensen met een beperking moeten volwaardig mee kunnen doen in de maatschappij. Validisme wordt serieus genomen als vorm van discriminatie. Politieke participatie door mensen met een beperking wordt bevorderd.
- Mensenrechtenverdragen zoals het Kinderrechtenverdrag, Vrouwenrechtenverdrag en het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap worden strikt nageleefd.
- Toegang tot openbare informatie, overheidsgebouwen, publieke voorzieningen – waaronder onderwijs, openbare instellingen en openbaar vervoer – wordt vanzelfsprekend voor iedereen.
- Er komt krachtig LHBTIQA+-emancipatiebeleid met een passend budget. We besteden bijzondere aandacht aan de aanpak van discriminatie om een combinatie van gronden, zoals LHBTIQA+-personen van kleur, of mensen met een biculturele en religieuze achtergrond. Ook komt er extra aandacht voor transgender, intersekse, non-binaire en aseksuele personen.
- Discriminatie en geweld tegen LHBTIQA+-mensen wordt centraal geregistreerd. We zorgen dat aangifte doen bij alle vormen van discriminatie laagdrempeliger wordt en de aangiftebereidheid van slachtoffers wordt vergroot.
- Transitieverlof wordt wettelijk geregeld.

- Alle paren krijgen dezelfde rechten als heteroseksuele paren. Er komt een volwaardige wettelijke regeling, inclusief tijdsplanning, voor een meerouderschap, -gezag en een draagmoederschapsregeling. Kunstmatige inseminatie blijft vergoed voor vrouwenparen en alleenstaande vrouwen. IVF bij draagmoederschap wordt vergoed voor diverse gezinsvormen, dus ook bij bijvoorbeeld mannenparen en trans personen. De bescherming van donorkinderen wordt verbeterd en er komt een wettelijk maximum aan het aantal donaties per spermadonor.
- Burgerlijke staat wordt gezien als een privéaangelegenheid, die alleen mag worden uitgevraagd wanneer dit juridisch noodzakelijk is.
- Sinterklaas wordt een leuk feest voor álle kinderen: Zwarte Piet wordt afgeschaft.
- De overheid behandelt alle burgers gelijk. Etnisch profileren leidt tot stigmatisering en grote problemen bij individuele burgers en hele bevolkingsgroepen. Het verbod op etnisch profileren voor de Koninklijke Marechaussee wordt uitgebreid; er komt een (wettelijk) verbod op het gebruik van etniciteit en nationaliteit als indicator in risicoprofielen die worden gebruikt voor het opsporen van potentiële wet- en regelovertreeders. Ook etnisch profileren door de politie wordt tegengegaan. Preventief fouilleren werkt etnisch profileren en stigmatiseren in de hand en staan we niet langer toe.
- De politie werkt met prioriteit aan een veilige en inclusieve werkvloer. Machtsmisbruik, racisme en andere vormen van discriminatie binnen de politie en politievakbonden worden grondiger aangepakt. Er is geen plek bij de politie voor mensen die zich anti-rechtsstatelijk en discriminerend uiten.
- Er komen voldoende discriminatierechercheurs. Op politieacademies en in bijscholing voor agenten wordt empathie en effectieve aanpak van discriminatie een verplicht en herkenbaar onderdeel van het curriculum.
- Boa's mogen een hoofddoek of keppel dragen of op een andere manier uiting geven aan hun religie.
- Betwist erfgoed wordt in kaart gebracht en we zoeken op democratische wijze, in samenwerking met verschillende groepen, een andere, zelfkritische omgang met dit erfgoed.
- We herdenken het leed van de slavernij, de formele afschaffing, en we vieren de vrijheid. Keti Koti wordt een nationale vrije dag.
- Slavernij en de slavenhandel die in het verleden heeft plaatsgevonden wordt bij wet als een misdaad tegen de menselijkheid aangemerkt.

Recht op je eigen keuzes

De Partij voor de Dieren hecht grote waarde aan het recht op zelfbeschikking zoals het recht op controle over je eigen leven en lichaam, het recht op houden van wie jij wilt, het recht om te geloven waarin jij wilt en het recht om je te presenteren zoals je wilt. De rol van de overheid is om dat recht te beschermen en te faciliteren. Daarbij hoort investeren in gelijke kansen, gelijke behandeling en toegang tot goede informatievoorziening op basis waarvan mensen hun eigen keuzes kunnen maken.

- Abortus is geen misdaad, deze medische ingreep wordt uit het Wetboek van Strafrecht gehaald.
- Er komt een wettelijke regulering die medisch niet-noodzakelijke behandelingen van intersexe kinderen zonder hun uitdrukkelijke en goed geïnformeerde toestemming aan banden legt. Zo kunnen intersexe kinderen zélf kiezen wat er met hun lichaam gebeurt.
- We schaffen de officiële geslachtsregistratie overal waar dat kan af. Tot die tijd krijgt iedereen die daar behoefte aan heeft een laagdrempelige, kosteloze officiële erkenning van hun sekse en/of genderidentiteit. De deskundigenverklaring vervalt en ook mensen onder de 16 jaar kunnen hun geslachtsregistratie met toestemming van hun ouders wijzigen.

- Er komt een wettelijk verbod op ‘conversiehandelingen’ waarmee wordt geprobeerd om de seksuele oriëntatie, genderidentiteit of -expressie van mensen te veranderen.

Veiligheid en toegang tot het recht

De rechtsstaat staat onder druk. Door bezuinigingen op politie en justitie zijn er te weinig agenten op straat, is er te veel werk voor rechters en officieren en is de toegang tot het recht niet verzekerd.

- Het voorkomen van criminaliteit wordt de eerste prioriteit. Er wordt daarom geïnvesteerd in kansengelijkheid en aandacht voor de oorzaken van criminaliteit. Lokale overheden krijgen meer budget voor gerichte ondersteuning aan ouders met kinderen die dreigen af te glijden, bij voorkeur door professionals in wie de jongeren in kwestie zich kunnen herkennen.
- De afgelopen jaren zijn heel veel politiebureaus gesloten, vooral in kleinere gemeenten en op het platteland. Hierdoor is de leefbaarheid sterk achteruitgegaan. Door kleine politiebureaus te heropenen verbeteren we de veiligheid in de regio en bestrijden we drugsdumping, mestfraude, wildstroperij en andere milieucriminaliteit.
- Er wordt geïnvesteerd in diversiteit binnen teams van wijkagenten. Er wordt geïnvesteerd in positieve rolmodellen in de wijk.
- Fysiek letsel door geweldstoepassing van de politie moet waar mogelijk voorkomen worden. Onderzoek naar politiegeweld wordt onafhankelijk en transparant.
- De bezuinigingen op de GGZ hebben ervoor gezorgd dat de politie vaak moet worden ingezet bij mensen met onbegrepen gedrag. We investeren in de GGZ om de politie te ontlasten.
- De nekklem wordt verboden en het stroomstootwapen wordt afgeschaft.
- Politiepaarden worden niet langer ingezet bij rellen en er worden andere methoden voor oproerbeheersing ontwikkeld. Er komt zo snel mogelijk een einde aan de inzet van politiehonden als gewelddmiddel. Zo lang de politie nog honden en paarden gebruikt, moet het welzijn van de dieren voorop staan bij de training en het inzetten van de dieren.
- Politietaken worden niet overgenomen door private beveiligers of boa's. Boa's worden dus niet bewapend.
- Bij politie en justitie komt meer aandacht voor vrouwenmoord (femicide). Er worden maatregelen genomen om femicide terug te dringen.
- We draaien de bezuinigingen terug en investeren fors in de rechtspraak en het Openbaar Ministerie. Ook zorgen we voor meer opleidingscapaciteit.
- We vergroten de toegang tot het recht. De sociale advocatuur krijgt voldoende tijd en geld, griffiekosten worden verlaagd en we bieden betere rechtshulp aan mensen met een laag inkomen. Het Juridisch Loket krijgt versneld een onafhankelijke positie.
- Maatschappelijke organisaties vervullen een onmisbare rol in een democratische rechtsstaat. De representativiteitseisen worden niet aangepast.
- Een geldboete treft mensen met een bijstandsuitkering veel harder dan een bankdirecteur. Daarom worden boetes inkomensafhankelijk.
- Seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld worden bestreden. Seks tegen de wil wordt strafbaar. Daarnaast is een cultuuromslag nodig, waarbij we ons richten op voorlichting, bewustwording en preventie.
- Gebruik en de productie van softdrugs wordt gelegaliseerd, zodat teelt legaal wordt en er accijns over kan worden geheven. Jongeren en volwassenen worden indringend voorgelicht over de impact van (synthetische) drugs op hun gezondheid, het milieu en criminaliteit. Er komen geen nieuwe coffeeshops in de buurt van scholen.

- Er komt een verbod op consumentenvuurwerk en carbidschieten. Professionele vuurwerkshows of spektakelshows worden georganiseerd op locaties waar mensen, dieren, natuur en milieu daarvan geen schade ondervinden.

Integere overheid

Een goed functionerende overheid is open, transparant en biedt gelijke kansen voor iedereen. De Partij voor de Dieren is er voor al die burgers die tegen de klippen op vechten tegen het systeem. We zorgen ervoor dat de overheid de belangen van de burger weer op de eerste plaats zet.

- Gedupeerden van het toeslagenschandaal worden ruimhartig gecompenseerd. Acute financiële nood wordt waar nodig zo snel mogelijk opgelost. Maatwerk, eventueel gekoppeld aan financiële bijstand, vormt het uitgangspunt. Dit zorgt ervoor dat het hele proces wordt doorlopen op alle vijf de sociale gebieden (zorg, werk, inkomen, wonen en onderwijs). Collectieve oplossingen krijgen hun plek in overleg met hen die het aangaat. De aspecten van emotioneel herstel, gelijkwaardigheid en eigen regie zijn altijd cruciaal. Het is een waardevolle en noodzakelijke investering om de schade van dit schandaal te herstellen.
- Uithuisgeplaatste kinderen en hun ouders worden, waar mogelijk, snel herenigd. Er komt een fonds waaruit slachtoffers van uithuisplaatsing (ouders en kinderen) hun afgebroken opleiding kunnen afmaken.
- De gaswinning heeft in Groningen een ramp veroorzaakt. De belangen van de Groningers zijn structureel genegeerd. De aanbevelingen van de parlementaire enquêtecommissie worden in gelijkwaardige samenspraak met de Groningers uitgevoerd. De gaskraan in Groningen gaat definitief dicht, en blijft dicht. Omdraaiing van bewijslast is en blijft een leidend principe. Investerings in versterking van huizen gaan gepaard met verduurzaming.
- De regering biedt excuses aan voor de wijze waarop de Q-koortsepidemie na 2007 is aangepakt, erkent haar verantwoordelijkheid voor het nalaten van adequate voorzorgsmaatregelen en vergoedt ruimhartig alle schade aan de slachtoffers.
- Er wordt direct opgetreden tegen de ziekmakende vervuiling van Tata Steel en Chemours, om een nog grotere ramp voor de omwonenden, natuur en milieu te voorkomen. De vergunningen van de meest vervuilende onderdelen van Tata Steel worden per direct ingetrokken. We dwingen Chemours tot zo snel mogelijk nul uit de pijp.
- De schade veroorzaakt door mijnbouwactiviteiten in de steen- en bruinkoolmijnen van Limburg wordt vergoed door het Rijk.
- In principe is alle overheidsinformatie openbaar, toegankelijk en digitaal beschikbaar. De overheid is uiterst terughoudend bij het opleggen van vertrouwelijkheid of geheimhouding. Onderzoeksjournalisten en kritische burgers worden niet langer tegengewerkt maar geholpen om de overheid te controleren. De Wet open overheid (Woo) wordt strikt nageleefd. Dat betekent dat informatie sneller beschikbaar komt en minder informatie mag worden weggelakt.
- Op alle niveaus van bestuur en volksvertegenwoordiging komt een openbaar lobbyregister. Bestuursstukken zoals wetsvoorstellen en beleidsmaatregelen vermelden welke invloed lobbyisten op de voorstellen hebben gehad. Een onafhankelijke autoriteit houdt toezicht op de integriteit van lobbyisten en politici.
- Er komt een constitutioneel hof dat wetten gaat toetsen aan de Grondwet.
- Er wordt verder geïnvesteerd in een cultuuromslag bij de overheid: van wantrouwen van de burger, naar vertrouwen als basis. Medemenselijkheid komt centraal te staan bij alle handelen van overheidsinstanties. De ambtelijke organisatie wordt hervormd.

- De communicatie door de overheid wordt vereenvoudigd, eenduidig en sneller.
- We implementeren een gecoördineerde strategie voor de integriteit van bewindspersonen en ambtenaren in hoge functies en we gaan belangenverstrengeling en draaideurconstructies tegen.
- Klokkenluiders zijn een belangrijke bron voor het opsporen van misstanden in bedrijven en (overheids)organisaties en worden daarom goed beschermd. Buitenlandse klokkenluiders, die de misstanden van een staat blootleggen, worden niet uitgeleverd.
- Taken en verantwoordelijkheden van de landelijke overheid kunnen alleen aan provincie of gemeente worden overgedragen onder scherpe voorwaarden. De taak moet zich ervoor lenen en de overheden die de nieuwe taak erbij krijgen moeten voldoende (financieel) zijn toegerust.
- Bestuurders in publieke en semipublieke instellingen verdienen niet meer dan de premier.
- De Wet Gemeenschappelijke Regelingen wordt vernieuwd zodat het recht van amendement en het budgetrecht voor volksvertegenwoordigers beter verankerd worden en daarmee een verplicht onderdeel worden van samenwerkingen tussen gemeenten, provincies en waterschappen. Ook de Wet op de Veiligheidsregio's wordt aangepast, zodat gemeenteraden hun controlerende taak beter kunnen uitvoeren. Overheidstaken komen weer dichterbij de volksvertegenwoordigers en worden onderworpen aan de controle door en besluitvorming van gekozen volksvertegenwoordigers.
- Burgers krijgen goede, gedegen informatie van overheidsdiensten en bedrijven die publiek geld besteden. De overheid is open over hoe beleid tot stand komt. De regering wordt streng gehouden aan de Grondwet en mag geen informatie achterhouden voor volksvertegenwoordigers.

Democratische vernieuwing

Onze democratie is van grote waarde. We zijn met zijn allen verantwoordelijk voor het behoud van de democratie. Maar veel mensen voelen zich niet meer gehoord door de politiek. Er is een groot verschil in lobbymacht tussen commerciële belangen aan de ene kant en burgers en het maatschappelijke middenveld aan de andere kant. De enorme invloed van grote vervuilers, multinationals, de agro-industrie en de financiële sector ondergraaft en vertraagt stelselmatig alle positieve verandering voor het welzijn van mens, dier en hun leefomgeving. De Partij voor de Dieren pakt die scheve verhouding aan. Zo krijgen verschillende vormen van burgerparticipatie een prominentere plaats, en mensen krijgen meer zeggenschap over hun directe leefomgeving. Het investeren in vroege burgerparticipatie verdient zich terug door meer begrip voor beslissingen en veel tijdwinst door het voorkomen van lange en dure bezwaarprocedures.

- Het initiëren van een burgerinitiatief wordt eenvoudiger.
- Het raadgevend referendum wordt heringevoerd en krijgt een plaats bij belangrijke besluiten. Er wordt per geval bekeken welke vorm van burgerparticipatie het meest effectief is (zoals een burgerberaad, internetconsultatie of een meerkeuzevraag bij een referendum).
- We voeren een correctief bindend referendum in bij verstrekkende besluiten die bijvoorbeeld onze democratie kunnen aantasten, zoals handelsverdragen.
- Er worden meer burgerberaden ingevoerd, waarin door loting geselecteerde dwarsdoorsneden van de Nederlandse bevolking serieus gaan meepraten en meebeslissen over belangrijke nationale kwesties, als aanvulling op en verrijking van de huidige parlementaire democratie.
- Bij raadplegingen van burgers en belanghebbenden is er borging dat ook de stem van toekomstige generaties, dieren en natuur wordt gehoord.

- Mensen moeten meer zeggenschap krijgen over hun directe leefomgeving. Daarom versterken we wijk- en buurtverenigingen en wijkraden en worden zij actief betrokken bij besluiten over de buurt. Buurtverenigingen krijgen naar Brits voorbeeld meer rechten om mee te bepalen over de functie van publieke gebouwen.
- Vroegtijdige openbare inspraak voor burgers en anderen wordt gestimuleerd en gefaciliteerd.
- Er komt een platform dat burgerparticipatie op laagdrempelige manier toegankelijk maakt, met uitleg over hoe je politiek actief kan worden, met een agenda met politieke bijeenkomsten, een vacaturebank voor politieke nieuwelingen en oproepen voor bijvoorbeeld burgerfora.
- De politiek maakt keuzes die een grote impact hebben op de toekomst van jongeren. De kiesgerechtigde leeftijd wordt daarom verlaagd naar 16 jaar en daarvoor worden de Grondwet en de Kieswet aangepast.
- Er wordt geïnvesteerd in organisaties die zich inspannen om jongerenparticipatie, ervaringsdeskundigheid en de ondersteuning van jongvolwassenen in kwetsbare omstandigheden mogelijk te maken, en om ze een vaste en gelijkwaardige plek aan de tafel te geven om mee te praten en mee te beslissen.
- De geborgde zetels in de waterschapsbesturen, die nu nog gereserveerd zijn voor boeren en beheerorganisaties, worden afgeschaft, zodat waterschappen een daadwerkelijk democratische zetelverdeling krijgen.
- De Tweede Kamer wordt versterkt door het aantal zetels te verhogen en door de ondersteuning uit te breiden. Zo kan de Kamer beter tegenwicht bieden aan de regering en haar controlerende en wetgevende taken uitoefenen.
- De Partij voor de Dieren is voorstander van modernisering van het koningschap, waarbij de koning alleen een ceremoniële rol heeft. De koning en zijn familie gaan net als iedereen belasting betalen en we nemen andere financiële tegemoetkomingen en vergoedingen kritisch onder de loep. Persoonlijke inkomsten van de leden van het koningshuis gaan vallen onder de Wet normering topinkomens. De kosten voor het koningshuis worden transparant. De koning blijft niet langer voorzitter van de Raad van State.
- Het Koninklijk Jachtdepartement wordt opgeheven. Kroondomein Het Loo wordt het hele jaar publiek toegankelijk en er wordt niet meer gejaagd.

Het recht om te demonstreren

De wereld staat op een kantelpunt en dat merk je. Overal ter wereld gaan mensen van alle leeftijden en achtergronden de straat op om actie te eisen om onze Aarde leefbaar te houden, grote vervuilers aan te pakken en onze gezondheid te beschermen. Steeds meer mensen laten zich horen tegen onrecht: onrecht tegen mensen die het al moeilijk hebben en onrecht tegen miljarden dieren. Demonstreren heeft de maatschappij veel gebracht en we hebben er een groot deel van onze verworvenheden aan te danken. Het demonstratierecht is daarom ook een groot goed dat we moeten koesteren. Maar dit recht staat in Nederland onder druk.

- Demonstreren is een grondrecht. De autoriteiten moeten zich maximaal inspannen om demonstraties te faciliteren en uitgaan van de vreedzaamheid van demonstranten. De aanmeldingsplicht voor demonstraties wordt vrijwillig.
- De Wet openbare manifestaties wordt in lijn gebracht met de verplichtingen die volgen uit de internationale mensenrechten. De tekst die het mogelijk maakt regels op te leggen aan een demonstratie of deze te verbieden alleen vanwege hinder voor het verkeer, of omdat de demonstratie niet of te laat is aangemeld, wordt geschrapt.

- Aanhouding van vreedzame demonstranten wordt vermeden. Wanneer een deel van de demonstranten geweld gebruikt, moet de politie ervoor zorgen dat de vreedzame demonstranten door kunnen gaan met hun protest.
- Bij (dreigend) geweld van anderen (vijandig publiek) beschermt de politie het vreedzame protest en treedt op tegen de mensen die geweld gebruiken.
- Medewerkers van de gemeente en de politie worden beter op de hoogte gesteld van de mensenrechten en wettelijke kaders van het demonstratierecht. Onvoldoende kennis of onduidelijkheden over het demonstratierecht in de praktijk kunnen leiden tot regels en voorschriften die tegen de mensenrechten in gaan. Er komt een website over het demonstratierecht.
- Gemeenten en politie communiceren open over eventueel gemaakte fouten en leren ervan.
- De privacy van demonstranten wordt beschermd. ID-controles van vreedzame demonstranten zijn in strijd met het demonstratierecht, het recht op privacy en het recht op gegevensbescherming. In de instructies voor ID-controles wordt duidelijk gemaakt dat controles tijdens demonstraties alleen mogen bij een verdenking van een ernstig strafbaar feit. Surveillance van vreedzame demonstranten stopt.

Rechten in de digitale wereld

Digitalisering brengt ons veel. We kunnen makkelijk in contact blijven met elkaar, efficiënter werken en hebben een ongelofelijke hoeveelheid informatie binnen handbereik. De nadelen van digitalisering worden echter ook steeds duidelijker. Digitale technologie gebruikt steeds meer energie en water, nepnieuws maken en verspreiden was nog nooit zo makkelijk, bedrijven hebben steeds meer gegevens en macht en de Autoriteit Persoonsgegevens concludeerde dat inmiddels iedereen ervan uit moet gaan betrokken te zijn geweest bij een datalek. De snelle ontwikkeling van kunstmatige intelligentie (AI) maakt extra duidelijk dat er nieuwe regels moeten komen. We zorgen dat de positieve kansen, bijvoorbeeld op een betere gezondheidszorg en effectiever klimaatbeleid, benut worden terwijl we de risico's beperken. Om burgerrechten, privacy, duurzaamheid en het publieke belang goed te regelen gaan we bedrijven strenger aanpakken en dataminimalisatie en databescherming meer prioriteit geven.

- Bedrijven worden streng gehouden aan de principes 'Privacy by Design' en 'Privacy by Default'. Dat betekent dat er zo min mogelijk data verzameld wordt en de standaardinstellingen altijd privacyvriendelijk zijn.
- Gegevens verzamelen mag alleen als daar nadrukkelijk toestemming voor is gegeven, waarbij op een korte, makkelijk leesbare manier aan de gebruiker wordt uitgelegd waar deze voor worden gebruikt. Weigeren is altijd een optie.
- Burgers hebben recht op een vrij internet zonder filters, blokkades of doorgifte van gegevens door providers.
- Zelflerende systemen, waarbij computers besluiten nemen over mensen zonder menselijke inmenging, worden aan streng ethisch en privacytoezicht onderworpen. Ook wordt erop gelet of deze systemen discriminatoire besluiten nemen. De overheid gebruikt geen 'black box'-algoritmes.
- Bij de ontwikkeling van nieuwe kunstmatige intelligentie wordt een ethische toets verplicht.
- Content die gemaakt is door kunstmatige intelligentie moet altijd direct te herkennen zijn door bijvoorbeeld een watermerk of logo.

- We investeren in wetenschappelijk onderzoek naar verantwoorde en veilige kunstmatige intelligentie.
- Door kunstmatige intelligentie kunnen computers met één klik op de knop nieuwe kunst maken in de stijl van bestaande kunstenaars. Daarom moderniseren we het auteursrecht, zodat dit beter aansluit bij de huidige tijd. Hierbij is het belangrijk dat makers een passende vergoeding krijgen.
- Een ‘slim’ apparaat vragen het licht uit te doen kost nu net zoveel energie als het licht een uur lang laten branden. Er komen strenge duurzaamheidsnormen voor de ICT-sector.
- Open-sourceprojecten bieden veel kansen om kennis en informatie te delen. Door bijvoorbeeld technologische oplossingen te delen, kunnen andere landen, ondernemers en individuen bestaande kennis gebruiken om verder te ontwikkelen. De overheid gaat open standaarden, open-sourcesoftware en open hardware stimuleren en waar mogelijk gebruiken.
- Burgers die niet uit de voeten kunnen met de digitale middelen van de overheid, kunnen altijd bij een fysieke balie in hun eigen gemeente terecht. Communicatie per post blijft altijd mogelijk.

Een veilige digitale wereld

Privacy is van onschatbare waarde in een vrije samenleving en daarom grondwettelijk beschermd. Alleen met privacy kunnen we een vrij leven leiden zonder interventies van anderen en van de staat. Door de opkomst van nieuwe technieken staat onze privacy echter onder druk. Technologische ontwikkelingen zoals (generatieve) kunstmatige intelligentie (AI) en kwantumtechnologie gaan razendsnel en brengen essentiële cyberveerbaarheidsvraagstukken met zich mee. Het is zorgwekkend dat bedrijven onze data verzamelen en verkopen en zo steeds meer macht naar zich toe trekken. Facebook en Google maken winst met de verkoop van onze meest persoonlijke gegevens. Identiteitsfraude ligt op de loer en multinationals doen er alles aan om ons (koop)gedrag en onze mening te beïnvloeden. Ook als je niets te verbergen denkt te hebben, kunnen gegevens in verkeerde handen terechtkomen. Gegevensbescherming krijgt meer prioriteit, we pakken digitaal pesten aan en versterken de burgerrechten in de digitale wereld. We zorgen dat voor vitale digitale infrastructuur altijd een analoge terugvaloptie beschikbaar is.

- Systemen die de privacy niet kunnen waarborgen worden afgeschaft of aangepast, zoals de landelijke elektronische patiëntendossiers. Medische dossiers worden niet opengesteld zonder expliciete toestemming.
- Apps die de privacy niet kunnen waarborgen worden verboden.
- De privacy en data van gebruikers zijn bij veel Internet of Things-apparaten (verbonden met wifi en/of bluetooth) niet veilig. De overheid zet zich in voor het realiseren van cybereisen aan apparatuur.
- De voorgestelde EU ‘chatcontrol’, waarmee alle digitale communicatie gescand wordt, komt er niet. We houden end-to-end encryptie in stand.
- Bedrijven worden gedwongen meer transparantie te geven over hun opslag en gebruik van data en de werking van algoritmes. We begrenzen de mogelijkheden waarvoor onze data gebruikt mogen worden en verbieden de verkoop van data zonder expliciete toestemming. Nederlandse data worden zo veel mogelijk opgeslagen in datacenters in Nederland, zodat deze niet vallen onder Amerikaanse of Chinese wetgeving.
- Studenten mogen weigeren meekijksoftware te installeren op hun computer voor het maken van tentamens. Meekijksoftware voor thuiswerkende werknemers wordt verboden.

- Bank- en betaalgegevens van burgers zijn vertrouwelijk, daarom moeten we niet toestaan dat derden zonder expliciete toestemming in bankrekeningen kunnen kijken. Het onderdeel ‘toegang van derden tot de betaalrekeningen’ van de richtlijn betaaldiensten (PSD2) wordt afgeschaft.
- Met slimme apparatuur zoals auto’s vol camera’s en horloges die gezondheidsgegevens registreren wordt steeds meer data verzameld. We zorgen dat de gebruikers en niet de bedrijven de zeggenschap krijgen over die gegevens.
- Nederland gaat persoonsgegevens op het hoogste niveau beschermen. De overheid gaat structureel investeren in softwareprojecten om de digitale infrastructuur beter te beveiligen.
- De Autoriteit Persoonsgegevens wordt uitgebreid om de naleving van de AVG (Algemene verordening gegevensbescherming) goed te kunnen controleren.
- Groepsbelediging, digitaal pesten, discriminatie en oproepen tot racistisch geweld op sociale media worden hard bestreden.
- Voor veilige verdere digitalisering is een domeinoverstijgende regie op samenwerking nodig, waarbij cybersecurity, digitale autonomie, bestrijding van cybercrime en kennisontwikkeling als integrale onderdelen en noodzakelijke randvoorwaarden worden gezien. Er wordt geïnvesteerd in voldoende cyberbewustzijn en dus digitale geletterdheid van burgers.

Een overheid die privacy respecteert

De overheid maakt gretig gebruik van de mogelijkheden die er zijn om burgers te controleren onder het mom van veiligheidsmaatregelen en efficiëntie. We moeten hier juist zeer terughoudend mee omgaan. Veiligheid bereik je niet met het schenden van grondrechten. We voorkomen dat onze gegevens in verkeerde handen vallen en tegen ons worden gebruikt.

- Alleen wanneer sprake is van een concrete verdenking die door de rechter wordt getoetst, mogen politie, justitie en inlichtingendiensten gegevens over burgers opvragen bij bedrijven. Burgers krijgen meer zicht op de gegevens die over hen zijn opgeslagen en betere mogelijkheden zich uit datasystemen te laten verwijderen (het recht om vergeten te worden).
- Opsporing- en veiligheidsdiensten mogen niet rondsnuffelen in digitale apparaten zonder dat daar een zwaarwichtige, door de rechter getoetste reden voor is. Een sterkere controle op deze diensten is belangrijk. Er komen strengere normen voor het aftappen van telefoons. Het communicatiegeheim wordt beschermd en gerespecteerd.
- Er komt een sterkere en openbare controle op het functioneren van de veiligheidsdiensten. Daarnaast moet duidelijk worden hoe de privacy van mensen gewaarborgd is in de algoritmes die de diensten gebruiken. Ook moet worden aangetoond dat de inzet van deze algoritmes niet leidt tot etnisch profileren.
- Ondanks een duidelijk ‘Nee’ van Nederland bij het referendum, werd de Sleepwet voor massale inzameling van data ingevoerd. De voorgenomen verdere verruiming van de Sleepwet gaat niet door. In plaats daarvan wordt de Sleepwet ingetrokken en er komt een nieuwe privacyvriendelijke Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wiv).
- Al het beleid op het gebied van aftappen, verzamelen en opslaan van gegevens van burgers wordt scherp herzien in het belang van de privacy.
- De voorgestelde ‘Super SyRi’-wet (WGS), waarbij de overheid en bedrijven massaal gegevens verzamelen, koppelen en analyseren, voeren we niet in.
- We gaan uiterst terughoudend om met data-experimenten in de private en publieke ruimte. Initiatieven zoals korting op de huur als bewoners al hun data afstaan zijn onwenselijk.

- Inzet van cameratoezicht mag alleen tijdelijk, in een door de rechter aangewezen risicogebied. Camera's met gezichtsherkenning staan we niet toe in de openbare ruimte, winkels en horeca. De politie stopt dus ook met het 'Camera in Beeld'-surveillancenetwerk.
- China en de Verenigde Staten beheersen de digitale wereld. We blijven zeer kritisch over de buitenlandse invloed op technologie en het internet. We zorgen voor een robuuste taskforce die spionage opspoot en tegengaat. De AIVD is zeer terughoudend met het delen van gegevens van burgers met buitenlandse veiligheidsdiensten.
- We onderzoeken hoe we internetgiganten meer verantwoordelijkheid kunnen laten nemen om nepnieuws tegen te gaan zonder dat zij te veel macht krijgen over de inhoud die op de platformen gedeeld wordt. We gaan ervoor zorgen dat internetbedrijven als Facebook en Google meer transparantie bieden over wat zij gebruikers laten zien en waarom, en leggen microtargeting (waarbij heel gericht wordt geadverteerd) aan banden.

9. Europa en internationale solidariteit

Naar een groene, rechtvaardige en diervriendelijke wereld

Over grenzen heen denken zit in het DNA van de Partij voor de Dieren. Al onze activiteiten en al onze oplossingen zijn gebaseerd op een planeetbreed, ecocentrisch perspectief. Onze doelen gaan over universele behoeften, ongeacht het land waar je woont: alle wereldburgers (mens én dier) hebben recht op een veilige, gezonde en stabiele leefomgeving. Maar die staat wereldwijd onder grote druk door verschillende crises. Wij staan naast moedige burgers die wereldwijd de weg wijzen naar een veilige, groene, sociale en diervriendelijke wereld. Samen doorbreken we oude machtsstructuren, zodat mensen weer de ruimte krijgen om mee te beslissen over de toekomst. Verwoestende commerciële belangen leveren macht in. We versterken de positie van burgers en maatschappelijke organisaties. Geen blinde focus op economische groei, maar op Europees en internationaal niveau samenwerken voor het welzijn van mens, dier en planeet.

Iedereen wil een gezonde en veilige leefomgeving en ruimte om zichzelf te zijn. Maar dat is nog lang niet vanzelfsprekend. Biodiversiteitsverlies bedreigt ecosystemen en onze voedselzekerheid. Klimaatverandering maakt gebieden onbewoonbaar. Milieuvervuiling vernietigt de leefomgeving van mens en dier. Door de oorlog in Oekraïne en gewapende conflicten elders zijn mensen bovendien hun leven niet zeker. Mensenrechten en persvrijheid staan onder druk. De dominantie van commerciële belangen houdt dieren gevangen in een systeem waarin ze als een product worden behandeld.

We kunnen de keuzes die we maken in Nederland niet los zien van de problemen waar mensen in andere landen mee te maken hebben. Daarom is bewustzijn van onze eigen rol in de verschillende problemen belangrijk. In Nederland en de EU gebruiken we meer dan ons eerlijke deel aan natuurlijke bronnen. Dat is voor onze planeet onhoudbaar en voor onze medemensen oneerlijk. De Partij voor de Dieren wil dat Nederland als een van de rijkste landen ter wereld zijn verantwoordelijkheid neemt en samen met welwillende burgers wereldwijd werkt aan de bescherming van ieders behoefte aan een veilige en gezonde toekomst.

De Partij voor de Dieren staat voor het wegnemen van de grondoorzaken van onrechtvaardigheid, voor internationale solidariteit en voor samenwerking met mensen die zich overal ter wereld inzetten voor het welzijn van mens en dier. Internationaal bouwen we aan een moedige politieke beweging, die het welzijn van mens en dier vooropstelt en de ecologische grenzen respecteert. De Partij voor de Dieren werkt daarvoor al jaren samen met onze zusterpartijen en activisten in Europa, Midden-Oosten, Canada, de Verenigde Staten, Zuid-Amerika, Azië en Afrika.

Een diepgroen Europa zonder dubbele agenda

Mede dankzij de groeiende beweging van klimaatstakers, dierenbeschermers en natuuractivisten, tekent zich de laatste jaren een groenere koers af in de Europese Unie. De Europese Commissie presenteerde de 'Green Deal', met plannen om de natuur beter te beschermen, klimaatverandering

tegen te gaan, vervuiling aan te pakken en ons voedselsysteem duurzamer en diervriendelijker te maken. Eindelijk kwam – na decennialange stilstand – de aankondiging dat Europese dierenwelzijnswetten worden aangepakt om misstanden in stallen, bij diertransporten en in slachthuizen tegen te gaan.

Maar die groenere koers is pril en kwetsbaar. De Green Deal ligt onder vuur van de industriële agrolobby en haar politieke vertegenwoordigers. Cruciale onderdelen uit de Green Deal, zoals de nieuwe Natuurherstelwet, het verbeteren van Europese dierenwelzijnswetgeving en het verminderen van landbouwgifgebruik, stuiten op weerstand van gevestigde industrieën en conservatieve politici en zijn nu al afgezwakt. En dat terwijl de Green Deal, als we de wetenschap volgen, veel ambitieuzer zou moeten zijn.

Het groene EU-beleid is verre van consistent. Miljardensubsidies uitgeven aan de vee-industrie is desastreus voor mens, dier en de toekomst van onze planeet. Dat geldt ook voor het Europese vrijhandelsbeleid, denk bijvoorbeeld aan het Mercosur-verdrag. Besluiten die door de EU worden genomen, zijn stevast gemotiveerd door economische belangen. Economische groei blijft koste wat kost het streven – en is zelfs een van de overkoepelende doelen van de Green Deal.

- Een van de belangrijkste pijlers onder de Green Deal wordt verlegd: we gaan van economische groei naar een economie binnen de draagkracht van de Aarde, in lijn met het 1,5-gradendoel en zonder verspilling van energie en grondstoffen.
- De Europese miljardensubsidies voor de vee-industrie en voor andere schadelijke landbouwpraktijken worden afgeschaft. De vrijgekomen middelen worden ingezet voor de transitie naar een agro-ecologisch en plantaardig voedselsysteem.
- De Boer tot Bord-strategie, het voedselplan van de Green Deal, wordt ambitieuzer. We stoppen met verspilling van belastinggeld aan reclame voor de vee-industrie en zetten in op de omschakeling naar een natuurvriendelijk en plantaardig voedselsysteem.
- Europese fossiele subsidies voor luchtvaart, scheepvaart en industrie worden afgeschaft via een hervorming van de Energiebelastingrichtlijn.
- Nederland gaat klimaatbeleid voeren in lijn met wetenschap en zet zich in voor een eerlijke transitie naar een klimaatneutraal Europa in 2030, waarbij coulance wordt betracht met lidstaten die langer de tijd nodig hebben, maar (historisch) een kleiner aandeel hebben in de klimaatcrisis dan andere lidstaten.
- De energiebesparingsdoelen van de EU worden ambitieuzer.
- Nederland pleit ervoor dat de EU kernenergie, aardgas en houtige biomassa niet langer aanmerkt als 'hernieuwbare' en duurzame energiebronnen.
- De trein wordt de aantrekkelijkste manier van internationaal reizen onder de 1200 kilometer. We investeren in een betaalbaar en toegankelijk Europees treinnetwerk en schaffen de btw op internationale treintickets af. De EU faciliteert dat treinreizigers overal in Europa online snel en gemakkelijk alle reisopties kunnen opzoeken en treintickets kunnen boeken.
- De huidige én voorgenenomen nieuwe EU-normen voor luchtkwaliteit zijn niet voldoende om onze gezondheid op korte termijn te beschermen. Daarom worden de strenge WHO-luchtkwaliteitsnormen wettelijk vereist in 2030.
- Nederland pleit in de EU voor het zo snel mogelijk afronden van de herziening van de Richtlijn industriële emissies, en borgt daarin de strengst mogelijke eisen voor industriële installaties en intensieve veehouderijen om de gezondheid van burgers en hun leefomgeving te beschermen.
- De Europese Natuurherstelwet wordt ambitieuzer. Er komen bindende, concrete doelen met een duidelijk tijdpad.

- Nederland maakt zich in Brussel sterk voor een ambitieuze bodemgezondheidswet met bindende doelen.
- Het telen van genetisch gemanipuleerde gewassen, met inbegrip van NGT's, blijft verboden. De etiketteringsverplichting voor gentechvoedsel blijft in stand, zodat burgers bewust kunnen kiezen voor gentechvrij.
- Dieren in de vee-industrie worden niet opgesloten in kooien. Het aangekondigde EU-kooienverbod waarvoor 1,4 miljoen mensen een burgerinitiatief tekenden gaat zo snel mogelijk maar uiterlijk in 2027 gelden en wordt uitgebreid naar een kooiverbod voor alle dieren. In lijn met de gewijzigde Wet dieren zet Nederland zich in Europa in voor het centraal stellen van natuurlijke gedragsbehoeften van dieren en een totaalverbod op ingrepen voor niet-medische doeleinden.
- Nederland pleit voor een einde aan de gruwelijke diertransporten naar landen buiten de EU. Transporten duren maximaal twee uur en transport van kalfjes en andere jonge dieren wordt verboden. Aan import en doorvoer via de EU van dieren vanuit bijvoorbeeld de Verenigde Staten naar Azië komt per direct een einde.
- Er komt cameratoezicht in alle Europese slachthuizen. Er komen wettelijke beperkingen aan de slachtsnelheid en een verbod op het slachten van dieren met methoden die ernstig leed veroorzaken.
- Er komt een EU-breed verbod op de import, productie en verkoop van bont, kasjmier (geitenvacht), kangoeroeproducten en angorawol. Hetzelfde geldt voor dons van levend geplukte en gedwangvoederde ganzen en eenden.
- We bestrijden de illegale handel in huisdieren en de gruwelijke behandeling van zwerfhonden en -katten in Europa.
- Opsporing en handhaving van de illegale handel in wilde dieren wordt geïntensiveerd. Jachttoerisme en de import en export van jachttrofeeën worden volledig aan banden gelegd.
- Nederland pleit in de EU voor welzijnseisen voor vissen in wet- en regelgeving.
- Nederland gaat zich inzetten om het Europese Actieplan voor mariene ecosystemen succesvol in te voeren door bodemversturende visserij en andere schadelijke activiteiten te verbieden in beschermde gebieden, door gevoelige soorten beter te beschermen en acties te ondernemen om vispopulaties te laten herstellen naar duurzame niveaus.
- De EU stopt met het verder versterken en uitbreiden van handhavingsmechanismen van de interne markt en gaat actie ondernemen om misbruik ervan door bedrijven onmogelijk te maken. Bedrijven pleiten bij de Europese Commissie voor het onderzoeken van nationale wetgeving op mogelijke inbreuken op EU-wetgeving rond de interne markt, met als doel om groene, sociale en progressieve wetgeving op nationaal en gemeentelijk niveau te blokkeren of te ondermijnen. De EU volgt de aanbevelingen van het rapport van Corporate Europe Observatory om dit ongedaan te maken.
- Middelen uit noodfondsen gaan voortaan alleen nog naar duurzame sectoren. De fossiele industrie en de vee-industrie worden uitgesloten van steun.
- De langetermijnbudgetten van de EU staan in dienst van het bestrijden van de klimaat- en biodiversiteitscrisis en de transitie naar een economie die de maatschappelijke waarde maximaliseert in plaats van de Aarde uitput. Het begrotingskader van de EU wordt daarop aangepast. Het huidige kader is volstrekt achterhaald voor de uitdagingen van vandaag.

Een democratisch en transparant Europa

De Partij voor de Dieren is voor Europese samenwerking, maar tegen de huidige, ondemocratische vorm van de EU. Europese besluitvorming vindt te vaak in achterkamertjes plaats. Voor de burger onbegrijpelijke en niet-beïnvloedbare wetgevingstrajecten en de enorme invloed van lobbyisten,

hebben ervoor gezorgd dat de EU de afgelopen decennia is afgeleden naar een moeilijk te controleren lobbycratie. De fossiele industrie, de agro-industrie, de producenten van landbouwgif en de farmaceutische industrie hebben een te dikke vinger in de Europese pap. We pleiten daarom voor transparante en democratische besluitvorming en willen paal en perk stellen aan de enorme invloed van lobbyisten. Europese politici dienen besluiten te nemen in het algemeen belang in plaats van hun oren te laten hangen naar de wensen van lobbyisten.

- De vergaderingen van Europese toppen en van de Europese Raad van Ministers worden openbaar, net zoals vergaderingen van parlementen dat zijn.
- Aanmelding in het lobbyregister wordt verplicht voor alle EU-instellingen. Zo worden alle contacten met belangenbehartigers tijdens totstandkoming van beleid inzichtelijk. De registratie wordt strikt gehandhaafd en de ingevoerde gegevens worden gecontroleerd.
- De invloed van Europese burgers wordt vergroot door naast de Europese Commissie ook het Europees Parlement het recht te geven om initiatiefvoorstellen voor nieuwe wetgeving te doen.
- Er komen Europese burgerraden voor klimaat-, dierenwelzijns- en voedselbeleid, ondersteund door een wetenschappelijke raad. De burgerraden worden een officieel aanvullend raadplegingsinstrument dat de Commissie (en op termijn het Europees Parlement) meteen kan activeren.
- Het Europees burgerinitiatief (EBI) wordt toegankelijker en laagdrempeliger zodat burgers gemakkelijker voorstellen op de Europese agenda kunnen zetten. De besprekingen van de Europese Commissie over EBI's worden openbaar.
- We zorgen voor een open en transparant Europees Parlement. Alle stemmen van de leden van het parlement worden vastgelegd en openbaar gemaakt. Het wordt burgers makkelijker gemaakt om terug te zoeken en in te zien hoe verschillende fracties en Europarlementariërs hebben gestemd.
- Drempels voor het stemmen voor Europese verkiezingen worden zo veel mogelijk weggenomen, met extra aandacht voor mensen met een beperking.
- De EU wordt niet verder uitgebreid zolang de democratische controle niet op orde is en de interne markt leidend is.
- De Eurozone wordt niet verder uitgebreid.
- De Europese Meerjarenbegroting gaat niet omhoog.
- Lidstaten gaan niet gezamenlijk de schulden van andere lidstaten dragen.
- Leden van het Europees Parlement en andere politieke vertegenwoordigers die zelf landbouwsubsidies ontvangen of een direct commercieel belang hebben bij landbouw- en milieuwetgeving, mogen niet langer over deze thema's besluiten.
- De toegang tot EU-subsidies wordt laagdrempeliger voor het maatschappelijk middenveld.

Een sociaal en rechtvaardig Europa

Voor een sociaal en rechtvaardig Europa is democratie zo dicht mogelijk bij de burger belangrijk. Daarom regelen we dicht bij huis wat kan, en in de EU wat nodig is. Het oplossen van grensoverschrijdende problemen zoals de klimaat- en biodiversiteitscrisis vraagt om Europese inzet. Daarnaast is het belangrijk dat de EU opkomt voor grondrechten als democratie, onafhankelijke rechtspraak en vrije journalistiek. We vinden sociale en economische solidariteit tussen Europese burgers een groot goed. Op andere vlakken is maatwerk op nationaal niveau, dicht bij de burger, noodzakelijk. De inrichting van ons sociale zekerheidssysteem, ons pensioenstelsel, de gezondheidszorg, defensie en andere publieke diensten vinden we in beginsel nationale bevoegdheden. De democratische controle hierop is aan de Tweede Kamer. De Partij voor de Dieren

beoordeelt Europese voorstellen op deze beleidsterreinen daarom kritisch, maar we zijn constructief wanneer plannen daadwerkelijk zorgen voor sociale of ecologische vooruitgang.

- De EU zet zich in voor de versterking van de rechtsstaat en democratie, vrije media en mensenrechten. Zulke grondrechten dienen in alle EU-landen gewaarborgd te zijn. Landen die hieraan tornen kunnen niet langer rekenen op EU-subsidies. We steunen bestraffing van corruptie en mensenrechtenschendingen met bijvoorbeeld Europese sancties. Er komt een bindend mechanisme om toezicht te houden en jaarlijks verslag uit te brengen over de staat van democratie en eerbiediging van de rechtsstaat in de EU-lidstaten.
- Vervuilers gaan betalen, in plaats van bepalen. We willen dat vervuilende productie Europawijd wordt belast en burgers worden geholpen mee te komen in de transitie naar een natuurvriendelijke en klimaatneutrale samenleving, waarbij lidstaten zelf verantwoordelijk blijven voor de inning en besteding van de opbrengsten.
- De EU stopt met regels die marktwerking opdringen aan de publieke sector. Publieke diensten blijven wat ons betreft zo veel mogelijk in overheidshanden om het algemeen belang te dienen.
- Er wordt meer financieel geïnvesteerd in steun voor de LHBTIQA+-beweging in landen waar LHBTIQA+-mensen onder druk staan, zoals in Centraal- en Oost-Europa, en er wordt bevorderd dat noodhulp ook kwetsbare groepen zoals LHBTIQA+-personen bereikt.
- De huidige Europese aanbestedingsregels bevorderen dat opdrachten naar de inschrijver met de laagste prijs gaan. We gaan de aanbestedingsregels van de EU hervormen om overheden de ruimte te geven het publieke belang te beschermen en te kiezen voor duurzame en sociale ondernemers.
- Belasting moet worden betaald waar daadwerkelijk winst wordt gemaakt. Daarvoor komen strengere Europese afspraken over het tegengaan van winstverschuiving en grondslagutholling.
- Nederland zet zich ervoor in om de maandelijkse verhuizing van het Europees Parlement van Brussel naar Straatsburg te stoppen. Eén plek voor het Europees Parlement is genoeg en bespaart de burger jaarlijks meer dan 100 miljoen euro.

Groeiend verzet tegen destructieve vrijhandelsverdragen

Het wereldwijde verzet tegen destructieve vrijhandelsverdragen heeft een einde gemaakt aan de vanzelfsprekendheid van steeds meer handelsstromen en het bevoorrecht van multinationals. En dat is goed nieuws. Vrijhandelsverdragen worden nu vooral gebruikt om het makkelijker en goedkoper te maken voor bedrijven om te handelen, te investeren en over de grens diensten te verlenen. De winnaars zijn de grootste bedrijven die het goedkoopst kunnen werken. Maar goedkoper betekent vaak dat er kosten worden afgewenteld op werknemers, dieren, milieu en omwonenden. Ook voor Nederlandse en Europese boeren zijn vrijhandelsdeals vaak ongunstig. Zij krijgen te maken met oneerlijke concurrentie van bijvoorbeeld Braziliaanse en Canadese boeren die goedkoper produceren, omdat in hun land lagere milieu- en dierenwelzijnseisen gelden. Daarnaast ondermijnen veel vrijhandelsverdragen de democratie. Ze vormen een obstakel voor landen om betere wetgeving in te voeren voor mens, dier, natuur en milieu. Ze geven multinationals de macht om miljardenclaims in te dienen tegen democratische besluiten als zij hun megawinsten in gevaar zien komen.

In weinig landen is het politieke verzet zo groot en divers als in Nederland. Onder leiding van de Partij voor de Dieren is een meerderheid van de Tweede Kamer verenigd om het EU-Mercosur-verdrag met onder andere Brazilië te blokkeren. Ook kreeg de PvdD de Kamer en de minister mee om uit het Energy Charter Treaty te stappen, het verdrag waarmee energiebedrijven Nederland

konden aanklagen voor miljarden euro's compensatie vanwege het stoppen met kolen. Het was ook bijna gelukt om het CETA-verdrag met Canada tegen te houden, dat multinationals extra rechten geeft. Met de hakken over de sloot werd het goedgekeurd in de Eerste Kamer. Toch is de besluitvorming over handelsverdragen zo onzeker geworden dat vrijwel niemand nog serieus nadenkt over een vergelijkbaar verdrag met de Verenigde Staten (TTIP).

De Partij voor de Dieren wil dat bestaanszekerheid, het klimaat, biodiversiteit, de volksgezondheid, mensen- en dierenrechten en regionale landbouw het uitgangspunt worden van handelsbeleid, niet de kortetermijnbelangen van multinationals en de agro-industrie. Daarmee kiezen we de kant van milieu- en mensenrechtenbeschermers overal ter wereld. We hebben goed geluisterd naar de noodkreten van activisten uit onder meer Canada, Brazilië, Indonesië en China om te stoppen met vrijhandels- en investeringsverdragen die ten koste gaan van lokale gemeenschappen, mensenrechten, de natuur en de dieren.

- We zetten in op internationale afspraken om mensen, dieren, milieu, natuur en het klimaat te beschermen en de economie groener en eerlijker te maken. Niet op nog meer destructieve vrijhandelsverdragen.
- Nederland trekt zijn steun in voor nieuwe vrijhandelsverdragen die slecht uitpakken voor mensen, dieren, natuur en milieu. We zeggen nee tegen het Amazone-verwoestende EU-Mercosurverdrag met onder andere Brazilië. Daarvoor worden niet alleen de kostbare natuur vernietigd en dieren opgejaagd, maar ook de rechten van de inheemse bevolking geschonden.
- Als de EU handelsakkoorden gaat sluiten, moeten die gericht zijn op een groene economie en verbetering van de positie van kwetsbare mensen. Daarbij horen bindende en afdwingbare afspraken over duurzaamheid, biodiversiteit, klimaat, mensenrechten en dierenwelzijn.
- Producten die in Nederland of de EU worden ingevoerd voldoen minimaal aan dezelfde milieu- en dierenwelzijnseisen als producten die hier geproduceerd worden, of er komen heffingen aan de grens om boeren te beschermen tegen oneerlijke concurrentie. Als dit in strijd is met de regels van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), dan schrikt Nederland er niet voor terug om het tot een (proef)proces te laten komen.
- Bij onderhandelingen met ontwikkelingslanden eisen we dat maatschappelijke organisaties, inheemse volken en vakbonden uit die landen een sterke stem krijgen. Geen besluiten over hen, zonder hen.
- Vrijhandelsverdragen beperken vaak de zeggenschap van nationale en lokale volksvertegenwoordigers. Wij willen dat het onderhandelingsmandaat voor de Europese Commissie aan nationale parlementen wordt voorgelegd. Ook het laatste woord ligt wat ons betreft bij de parlementen: verdragen mogen pas in werking treden na goedkeuring van alle nationale parlementen van de EU.
- Nederland stapt uit alle verdragen die multinationals de mogelijkheid geven om miljardenclaims in te dienen buiten de normale rechter om via zogenaamde investeringsbescherming (zoals ICS of ISDS). Aan groene en rechtvaardige verdragen doen we wel mee.

Stop export van een falend landbouwsysteem

De Partij voor de Dieren wil dat Nederland stopt met het exporteren van de vee-industrie. Op handelsmissies die elk jaar georganiseerd worden, reizen vertegenwoordigers van de vee-industrie in het kielzog van de koning en koningin mee om andere landen te verleiden ons volledig gefaalde landbouwmodel over te nemen. Nederlandse producenten van stal- en slachtsystemen verkopen daar hun morbide handel aan landen elders, terwijl ze weten dat de vee-industrie in eigen land tot

gigantische problemen voor dieren en de natuur hebben gezorgd. Ook bloemen en bollen, geteeld met voor mens, dier en natuur zeer schadelijk landbouwgif, worden met hulp van de Nederlandse overheid in het buitenland gepromoot. Speciaal op de landbouw gerichte diplomaten-netwerken (het zogenaamde landbouwtattaché-netwerk), die met Nederlands belastinggeld worden betaald, lobbyen in andere landen voor vooral de private belangen van de Nederlandse agro-industrie.

- Nederland stopt met het opbouwen en faciliteren van vee-industrie elders, zoals onder andere in Oekraïne, China en Rusland is gebeurd. De export van fokdieren of stalsystemen om in landen elders de vee-industrie op te bouwen wordt niet meer toegestaan. Alle bestaande budgetten voor exportpromotie worden geschrapt. Het landbouwtattaché-netwerk gericht op de lobby voor de belangen van de agro-industrie wordt opgeheven.
- De export van veehouderijsystemen die in Nederland zelf niet zijn toegestaan wordt in ieder geval per direct verboden. Ook landbouwgif en andere chemicaliën die hier verboden zijn, mogen niet meer worden geëxporteerd.
- Ook bedrijven uit sectoren die elders op de wereld onherstelbare schade aanrichten aan ecosystemen en de leefomgeving van mens en dier, zoals de olie- en gasindustrie, worden uitgesloten van handelsmissies.

We houden bedrijven aan ecologische grenzen

De Partij voor de Dieren wil dat Nederland strenge eisen gaat stellen aan de import van grondstoffen waarvan de winning of productie schade kan toebrengen aan mensen, dieren, milieu of de natuur. Het tijdperk van vrijblijvendheid van internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO) loopt ten einde. Het heeft niet gewerkt. Tijd voor sterke maatregelen. Grondstoffen zoals soja, palmolie, koper en kolen komen op de lijst van conflictmaterialen. Hiervoor komen strenge criteria in het internationale handelsverkeer. Ook zoet water komt op deze lijst.

- Er komt bindende Nederlandse IMVO-wetgeving in lijn met internationale richtlijnen voor bedrijven en mensenrechten van de OESO en de Verenigde Naties. De wetgeving verplicht bedrijven om schending van mensenrechten (inclusief kinderrechten), milieuvervuiling, aantasting van dierenwelzijn en biodiversiteitsverlies in hun productieketens te identificeren, te voorkomen en aan te pakken. Er komen geen uitzonderingen voor bepaalde sectoren, zoals de financiële sector. Ook moeten bedrijven bijdragen aan herstel van schade. In de wetgeving komen extra verplichtingen voor bedrijven die actief zijn of zakenrelaties hebben in conflict- en hoogrisicogebieden. De IMVO-wetgeving zal ervoor zorgen dat Nederlandse bedrijven in het buitenland niet bijdragen aan landroof en andere vormen van landongelijkheid.
- Nederland maakt zich hard voor ambitieuze IMVO-wetgeving op Europees niveau. Parallel aan de invoering van nationale en Europese IMVO-wetgeving zet Nederland in op internationaal bindende afspraken voor multinationale ondernemingen in het kader van de onderhandelingen voor een VN-verdrag 'mensenrechten en bedrijfsleven'. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens wordt gerespecteerd, ook in het productieproces in het buitenland. Producenten in ontwikkelingslanden krijgen hulp om hieraan te voldoen.
- Er komt een klimaatplicht voor grote vervuilers en financiële instellingen. Bedrijven moeten met een klimaatplan laten zien hoe ze hun uitstoot in de hele keten terugdringen.
- De delving van grondstoffen ontwricht lokale gemeenschappen, wat met name ten koste gaat van dieren en kwetsbare groepen zoals vrouwen en kinderen. Lokale gemeenschappen krijgen een centrale rol in de besluitvorming en profiteren mee in de baten van de projecten.
- Grote bedrijven geven verplicht inzicht in de herkomst van de materialen die zij gebruiken en de omstandigheden in de productieketen. Ze publiceren jaarlijks een winst- en verliesrekening voor

mensen, dieren, natuur, milieu en klimaat die inzicht geeft in de impact van het bedrijf op de welvaart en welzijn in brede zin.

- Verantwoord inkopen wordt de norm. De Nederlandse overheid en de EU besteden veel geld aan inkoop van goederen en diensten. Het is belangrijk dat dat geld groen en rechtvaardig wordt besteed om zo een positieve prikkel te geven aan (kleine en middelgrote) bedrijven die verantwoord ondernemen. We brengen daarom in 2024 het Maatschappelijk Verantwoord Inkoopbeleid (MVI) van de Nederlandse overheid in lijn met de OESO-richtlijnen en dierenwelzijn. Het uitvragen van de naleving van de OESO-richtlijnen en dierenwelzijn wordt opgenomen in de Aanbestedingswet en wordt daarmee verplicht voor alle Nederlandse overheden in 2025. Ook de EU geeft het goede voorbeeld, koopt uiterlijk in 2030 100% duurzaam in en volgt de OESO-richtlijnen.
- De Nederlandse overheid staakt betrokkenheid bij en financiering van overlegorganen waarin multinationals grote inspraak krijgen over het te voeren beleid rondom de import van grondstoffen zoals soja en palmolie. De ronde tafels voor 'duurzame' soja en palmolie zijn niets dan greenwashing en worden afgeschaft. Bindende afspraken waarin de gezondheid van de planeet het speerpunt vormt, komen hiervoor in de plaats.

Versterken van ontwikkelingssamenwerking

Het bedrag dat door de westerse wereld aan ontwikkelingssamenwerking besteed wordt, zal nooit kunnen compenseren wat door het Westen aan landen elders aan schade wordt toegebracht. Tot op de dag van vandaag leiden de (economische) keuzes die hier gemaakt worden tot grote problemen in andere landen, met name op het zuidelijk halfrond. De rijkste 1% van de wereld stoot meer CO₂ uit dan de armste 50% van de wereld, terwijl juist het armste deel van de wereldbevolking als eerste door klimaatverandering getroffen wordt.

Al decennialang worden landen elders gebruikt als producent van grondstoffen (delfstoffen, soja voor veevoer, palmolie) waarbij de westerse bedrijven de winsten in hun zakken steken, ten koste van het milieu en de bevolking elders. Ons koloniale verleden en de slavernij hebben tot op de dag van vandaag diepe sporen nagelaten. Ontwikkelingssamenwerking begint dus bij het niet langer aanrichten van schade aan mensen, dieren en ecosystemen elders. Daarnaast investeren we in perspectief voor kwetsbare mensen en herstel van aangetaste gebieden uit medemenselijkheid.

- Minimaal 1% van ons bruto nationaal inkomen (bni) wordt besteed aan ontwikkelingssamenwerking.
- Uitgangspunt van zowel het handels- als het ontwikkelingsbeleid wordt een sterke regionalisering van productie en diensten. Het geld voor ontwikkelingssamenwerking komt de lokale bevolking, ecologie en dierenwelzijn ten goede en wordt ingezet op een duurzame manier: het voorkomen van reproductie van ongelijkheid en nieuwe vormen van afhankelijkheid.
- De Partij voor de Dieren wil af van de mislukte 'hulp-door-handel-doctrine' die de laatste jaren het Nederlandse ontwikkelingsbeleid heeft gekenmerkt. Er komt een minister van Ontwikkelingssamenwerking.
- Al het Nederlandse beleid wordt getoetst op de effecten op ontwikkelingslanden om negatieve impact zo veel mogelijk te verkleinen. Denk aan onze ecologische voetafdruk, of de facilitering van belastingontwijking waardoor ontwikkelingslanden miljarden aan belastinginkomsten mislopen.

- Ontwikkelingssamenwerking is gericht op de belangen van mensen en niet op de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven. Nederland stopt daarom met de subsidiëring van het Nederlandse bedrijfsleven uit het ontwikkelingsbudget. Gebonden hulp, waarbij ontvangende landen verplicht worden om een deel van het geld te besteden aan goederen of diensten afkomstig uit Nederland, wordt afgeschaft.
- Er komt extra aandacht voor de positie van kwetsbare groepen zoals vrouwen en meisjes. Nu leiden zij vaak een leven in dienst van de ander: de echtgenoot, familie, een (groot) gezin of het huishouden. Zij krijgen meer grip op hun eigen leven als ze meer perspectieven en keuzevrijheid hebben. Dat wordt gerealiseerd door beter en toegankelijker onderwijs, krachtige lokale gemeenschappen en versterking van de rechten van vrouwen en meisjes. Op kleine schaal zorgt dat voor meer kansen en een beter leven voor vrouwen, op grote schaal daalt het geboortecijfer omdat vrouwen eindelijk de positie krijgen waarin ze zelf kunnen beslissen.
- In het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid komen ook duidelijke doelen voor het bereiken van kwetsbare jongeren zoals LHBTIQA+-jongeren, jongeren met een beperking en etnische of religieuze minderheden. Er wordt ook geïnvesteerd in sociale programma's die zich richten op fysieke veiligheid en mentaal welzijn van kinderen en jongeren.
- Onderwijs is een van de grootste uitgavenposten in elke overheidsbegroting, maar toch is er al tientallen jaren een chronische onderfinanciering van onderwijs in ontwikkelingslanden. We maken inclusief en kwalitatief basisonderwijs een van de primaire sectoren waarin Nederland investeert op het gebied van ontwikkelingssamenwerking.
- Nederland betaalt in het kader van klimaatrechtvaardigheid zijn eerlijke deel aan klimaatfinanciering, boven op het ontwikkelingsbudget. We voeren daarnaast een schade- en herstelheffing in voor fossiele bedrijven.
- We betrekken burgers bij onderhandelingen, besluitvorming en uitvoering op het gebied van (internationaal) klimaatbeleid. Met name vrouwen, jongeren, inheemse gemeenschappen en lokale maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden spelen een cruciale rol in de strijd tegen klimaatverandering, maar hebben nog steeds geen gelijkwaardige of betekenisvolle plek aan tafel. Voor effectieve en duurzame besteding van internationale klimaatgelden is het cruciaal dat deze groepen direct worden betrokken bij beleidsvorming en besteding van middelen.
- Geld voor ontwikkelingssamenwerking wordt aangewend om mensen elders perspectief te bieden, niet voor migratie- en asielbeleid.
- Ontwikkelingslanden krijgen meer invloed op het beleid van het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank.
- Als ontwikkelingslanden hun markten (tijdelijk) afschermen voor importen vanuit het Westen om zo hun eigen economie te versterken, volgen geen represaillemaatregelen. Nederland helpt ontwikkelingslanden om hun producten zelf te bewerken, zodat ze zelf toegevoegde waarde kunnen creëren in plaats van grondstoffen te exporteren.
- Belastingwetgeving en belastingverdragen worden zo herzien dat ontwikkelingslanden niet meer miljarden aan inkomsten mislopen via belastingontwijking door multinationals. Ook Belastingparadijs Nederland sluit zijn deuren. We maken een einde aan belastingontwijking door multinationals via ons land.
- We faciliteren laagdrempelige toegang tot financiering voor (grassroots) maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden, trainingen en capaciteitsopbouw en ondersteunen democratiseringsprocessen.
- Bij het opstellen, uitvoeren en evalueren van buitenlandbeleid gaat Nederland doorlopend maatschappelijke organisaties raadplegen, zowel in ontwikkelingslanden als in Nederland.

Grondoorzaken van migratie aanpakken en eerlijk migratiebeleid

Voor veel mensen in andere delen van de wereld ontbreekt het aan een toekomstperspectief en bestaanszekerheid. De klimaatcrisis en biodiversiteitscrisis zorgen er niet alleen voor dat gebieden onleefbaar worden en dat de voedselzekerheid van mensen in gevaar komt, maar zijn ook een bron van (gewapende) conflicten. Wanneer mensen door conflicten bedreigd worden, wanneer land onvruchtbaar wordt of wanneer er niet genoeg water is om te drinken, slaan mensen op de vlucht. De Partij voor de Dieren wil de grondoorzaken aanpakken zodat mensen zich niet langer genoodzaakt voelen om hun gebied te ontvluchten.

Uiteindelijk komt een groot deel van de mensen die vluchten niet in Nederland of in Europa terecht. Rond 70% van de vluchtelingen wordt in de regio opgevangen, vaak onder erbarmelijke leefomstandigheden. De meeste landen die vluchtelingen opvangen zijn lage- en middeninkomenslanden. 76% van alle vluchtelingen wordt opgevangen in lage- en middeninkomenslanden. Alleen meer geld voor de opvang in de regio maakt het beleid dus nog steeds niet rechtvaardig. Een eerlijke verdeling van vluchtelingen naar draagkracht zou het uitgangspunt moeten zijn. Humanitaire hulp moet gebaseerd zijn op twee pijlers: het verbeteren van de directe leefomstandigheden en het creëren van toekomstperspectief.

Wij willen een wereld waarin iedereen overal gelijk behandeld wordt. Een wereld waarin de plek waar je geboren bent niet de rest van je leven bepaalt. Er zijn tienduizenden mensen gestorven op de Middellandse Zee, onder andere doordat westerse landen geen veilige vluchtwegen willen bieden. Onderweg naar Europa komen mensen terecht in mensonterende kampen en detentiecentra. Europese landen sturen mensen terug het gevaar in, bijvoorbeeld naar Afghanistan. Nederland is hieraan medeplichtig. Het betaalt mee en dringt binnen de EU aan op nog meer grensbewaking en deals met derde landen zoals Turkije, Tunesië en Libië. Aan de grenzen van Tunesië sterven kinderen van dorst en uitputting, omdat ze door de Tunesische overheid worden gedumpt in een woestijn. In Nederland sliepen honderden mensen op het veld in Ter Apel, een baby overleed. Artsen Zonder Grenzen moest ingrijpen in een van de rijkste landen ter wereld.

- Internationale verdragen zoals het Vluchtelingenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens vormen het uitgangspunt bij migratiebeleid. Nederland gaat niet akkoord met afspraken, zoals de Tunesië-deal, die hiermee strijdig zijn.
- Nederland werkt mee aan het verbeteren van de leefomstandigheden en het creëren van een toekomstperspectief voor mensen in vluchtelingenkampen. Nederland stelt daar geld en kennis voor beschikbaar.
- Migratiebeleid richt zich op het wegnemen van de grondoorzaken waarom mensen hun land moeten ontvluchten.
- We zetten ons in voor het faciliteren van meer veilige vluchtwegen en het gebruik van humanitaire doorgangen.
- Nederland en de EU vangen hun eerlijke deel op van mensen die wereldwijd op de vlucht zijn. Er komt ook een eerlijke verdeling van vluchtelingen in Europa naar draagkracht. Het quotum van de VN-Vluchtelingenorganisatie (UNHCR) wordt verhoogd.
- Mensen in vluchtelingenkampen hebben recht op een menswaardig bestaan. Dat betekent in ieder geval recht op veiligheid, voldoende eten en drinken, juridische bijstand, medische en psychische zorg en menswaardige huisvesting.

- Overheden dienen alles in het werk te stellen om vluchtelingen op zee te redden. Zolang zij dat niet doen, mogen ngo's en andere humanitaire organisaties reddingsacties op zee organiseren zonder daarin tegengehouden of beboet te worden. Na een reddingsactie op zee worden mensen naar locaties gebracht waar ze asiel kunnen aanvragen.
- Nederland betaalt niet mee aan het grensgeweld aan de Europese grenzen of elders. Landen die grensbewaking misbruiken om migratie tegen te gaan worden aangesproken. De EU stopt met het trainen en financieren van de Libische kustwacht, die beschuldigd wordt van ernstige mensenrechtenschendingen.
- Migratiedeals met derde landen zoals Turkije, Tunesië, Libië en Niger worden teruggedraaid. Nederland betaalt niet langer mee aan deze deals en zet zich in de EU actief in voor onmiddellijke opzegging van de deals. Er komen ook geen nieuwe migratiedeals.
- De Europese grensbewaking Frontex moet worden vervangen door humanitaire missies, gericht op het helpen van mensen in nood. Er komt een onderzoek naar beschuldigingen van het schenden van internationale verdragen en het zeerecht door Frontex. Uit onderzoek blijkt dat Frontex herhaaldelijk weigerde mensen in nood te helpen, getuige is geweest van mensenrechtenschendingen, niet ingreep en er alles aan deed om die voor de buitenwereld te verbergen.
- We beschermen de rechten van iedereen die asiel zoekt door in Europees verband in te zetten op toezicht en het sanctioneren van lidstaten die deze rechten schenden, bijvoorbeeld als ze mensen onnodig en/of onder onmenselijke omstandigheden vasthouden.
- In internationaal verband zetten we ons in voor de officiële erkenning van mensen die op de vlucht zijn voor de gevolgen van klimaatverandering als klimaatvluchtelingen.

Humane opvang in Nederland

Een heel klein deel van de mensen die hun huis en haard ontvluchten, komt naar Nederland. Naast het wegnemen van de grondoorzaken van migratie, wil de Partij voor de Dieren investeren in de opvang en integratie van vluchtelingen in Nederland, én investeren in de acceptatie van nieuwkomers onder de Nederlandse bevolking. Opvang moet zorgvuldig plaatsvinden. Wanneer mensen elkaar eenmaal kennen, leert de ervaring dat we vaak begripvol en behulpzaam zijn voor de opgevangen vluchtelingen. De Partij voor de Dieren wil daarom humane opvang met goede begeleiding en snel duidelijkheid over de status van een asielaanvraag. Zodra mensen een verblijfsvergunning krijgen, moeten ze snel en volledig mee kunnen doen in de maatschappij.

- Nederland tornt niet aan het VN-Vluchtelingenverdrag en stuurt dus geen mensen terug naar hun land van herkomst als zij daar worden vervolgd vanwege hun geaardheid, religie, politieke overtuiging of etnische afkomst.
- Mensen die in Nederland een verblijfsvergunning aanvragen, krijgen snel een zorgvuldig besluit over hun verblijfsrecht. De wachttijd bij de IND wordt aanzienlijk verkort.
- Nederland zorgt ervoor dat de rechten van migranten worden gewaarborgd, pakt discriminatie op het gebied van werk, huisvesting en gezondheidszorg aan en gaat xenofobie jegens migranten tegen.
- Kinderrechten, zoals vastgelegd in het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK), worden in de Vreemdelingenwet vastgelegd. Gewortelde kinderen worden niet uitgezet en krijgen een verblijfsvergunning.
- We maken een einde aan uitzichtloosheid in asielzoekerscentra. Mensen die verblijven in een asielzoekerscentrum kunnen zich voortaan ontplooiën en hebben recht op goede begeleiding, taalcursussen en zorg, en minderjarigen hebben recht op onderwijs. Daarnaast komt er meer

aandacht voor psychische hulp, want mensen die asiel zoeken, hebben vaak een heftige reis achter de rug en/of trauma's opgelopen in het gebied waaruit ze gevlucht zijn.

- De huisvesting van mensen met verblijfsrecht vindt zorgvuldig plaats: we zorgen voor evenredige en rechtvaardige verdeling over gemeenten, waar het kan op wijkniveau. Daarnaast zetten we in op kleinschalige mengvormen waarbij bijvoorbeeld studenten en nieuwkomers een wooncomplex delen, en projecten waarbij vluchtelingen met een bepaalde beroepsachtergrond worden gekoppeld aan potentiële lokale werkgevers. Hier zorgen we voor voldoende begeleiding, zodat dit leidt tot betere integratie en wederzijds begrip in de wijk. Gemeenten moeten (financieel) in staat gesteld worden hier zo veel mogelijk het voortouw in te nemen.
- De opvang en begeleiding van ongedocumenteerde mensen moet goed geregeld worden. Mensen zonder verblijfsvergunning krijgen toegang tot dag- en nachtopvang en worden juridisch en maatschappelijk begeleid. Gemeenten krijgen daarvoor hulp van het Rijk. Om de schrijnende situaties van staatloosheid te beëindigen, is het recht op een verblijfsvergunning voor erkende staatlozen van groot belang.
- Jongeren die hier zijn opgegroeid en onderwijs hebben genoten verdienen gelijke toegang tot mbo, hbo en wo, ook na hun achttiende verjaardag.
- Stereotypen worden niet meer gebruikt als criterium waarmee asielaanvragen van LHBTIQ+-personen worden afgewezen. Het zwaartepunt om te bepalen of een asielzoeker LHBTIQ+ is, komt te liggen bij zelfidentificatie. Dit wordt expliciet vastgelegd in het asielbeleid.
- De overheid zorgt voor veilige opvang voor LHBTIQ+-asielzoekers. Er komt in het asielbeleid meer specifieke aandacht voor transgender, intersekse, asexuele en bi+-personen.
- LHBTIQ+-personen krijgen asiel als ze in hun eigen land worden vervolgd. Dat betekent bijvoorbeeld dat mensen uit Iran ook asiel krijgen.
- Ieder mens heeft voedsel nodig. Toegang tot voedselbanken en daklozenopvang wordt losgekoppeld van nationaliteit en verblijfsstatus. We zetten ons ook in voor het recht op een onvoorwaardelijke daklozenopvang, dag en nacht, in een plek naar keuze, ongeacht nationaliteit en verblijfsstatus.
- Ook niet-traditionele vormen van familie, zoals queer families en banden buiten het 'kerngezin', komen in aanmerking voor hereniging.

Steun aan Oekraïne

De Partij voor de Dieren veroordeelt de ongekende Russische agressie tegen Oekraïne. In het licht van de actuele oorlogsdreiging aan de directe grenzen van de Europese Unie, is het belangrijk om samen te werken en onderlinge solidariteit te tonen. Sinds de illegale Russische invasie verzet Oekraïne zich tegen het brute geweld. Dat verzet is, evenals legale wapenleveranties, noodzakelijk om burgers zo goed mogelijk te beschermen. Cruciaal is dat de agressie van de Russische staat, die gepaard gaat met oorlogsmisdaden, een halt wordt toegeroepen. Drukmiddelen zoals sancties worden hier terecht voor ingezet. Belangrijk is dat gezocht wordt naar manieren om het oorlogsgeweld te beëindigen. Daarbij moet altijd vooropstaan dat het aan Oekraïne is om te bepalen of en wanneer het bereid is te onderhandelen, en waarover.

- Humanitaire hulp aan Oekraïne en de financiële noodpakketten kunnen vanzelfsprekend rekenen op onze steun. De EU helpt Oekraïne bij de wederopbouw van getroffen gebieden.
- We steunen de levering van wapens zodat Oekraïne zichzelf kan verdedigen. Verboden wapens, zoals clusterbommen, worden niet geleverd.
- In Europees en internationaal verband maakt Nederland zich sterk voor grotere druk op Moskou met sancties om sneller een einde te maken aan de agressieoorlog.

- Nederland steunt de oprichting van het Oekraïne-Hof in Den Haag.
- De Partij voor de Dieren zet zich in voor goede opvang van mensen en dieren die hun leefomgeving hebben moeten ontvluchten als gevolg van de oorlog. Het is wreed als mensen die vluchten ook hun dieren moeten achterlaten. Het wordt daarom makkelijker voor vluchtelingen om hun dieren mee te nemen.

Vrede en veiligheid

Bij de afweging om wel of niet over te gaan tot militaire steun, zijn internationale solidariteit, zelfbeschikking, menselijke waardigheid en internationaal recht leidend, en niet de geopolitieke machtsverhoudingen. We steunen Oekraïne om hun land te kunnen verdedigen. Maar dat betekent niet dat we nu kritiekloos zo veel mogelijk geld voor het leger moeten vrijmaken. De defensie-uitgaven van de VS en Europa samen zijn nu al tien keer zo groot als die van Rusland. Wapenwedlopen zijn niet de oplossing.

Westerse bombardementen en militaire betrokkenheid bij conflicten zoals in Afghanistan, en Irak hebben de wereld niet veiliger gemaakt. In plaats daarvan vielen er veel burgerslachtoffers, sloegen miljoenen mensen op de vlucht en is de dreiging van terrorisme nog altijd aanwezig.

- De Partij voor de Dieren wil alleen vredesoperaties van de Verenigde Naties met een stevig politiek mandaat. We beoordelen alle voorgestelde VN-missies afzonderlijk op proportionaliteit, effectiviteit en legitimiteit, en altijd met respect voor het internationaal recht.
- Het defensiebudget wordt niet verder verhoogd. Er komt geen wettelijke verankering van de NAVO-norm voor een defensiebudget van 2% van de rijksbegroting. In tijden dat Nederland niet bij oorlogen betrokken is, is zo'n bijdrage verspilling van kostbaar belastinggeld.
- Nederland wordt, zowel naar de Tweede Kamer als de Nederlandse bevolking, transparant over eigen betrokkenheid bij burgerslachtoffers. Aan slachtoffers en nabestaanden wordt altijd individuele compensatie uitgekeerd, waarvoor een burgerslachtofferfonds wordt ingesteld.
- Er komt geen Europees leger. Het Nederlands parlement dient volledige zeggenschap te behouden over de inzet van Nederlandse soldaten.
- Er komt meer inzet op hulpverlening bij milieu-, natuur- en humanitaire rampen, waarbij ook aandacht is voor het redden van dieren.
- Nederland investeert extra in vreedzame instrumenten zoals diplomatie, kennisdeling, advies, training en het maatschappelijk middenveld en interactie tussen burgers over grenzen heen. Door meer en duurzame steun te bieden aan geweldloze bewegingen en democratische organisaties versterkt Nederland de democratische krachten in (post)conflictgebieden, maar ook in de lidstaten en kandidaat-lidstaten van de EU.
- Nederland breidt zijn arsenaal van straaljagers, (duik)boten en bewapende drones niet verder uit.
- Nederland koopt niet langer wapensystemen uit landen die zich schuldig maken aan grove mensenrechtenschendingen.
- De leeftijd waarop onze militairen uitgezonden mogen worden op missies wordt verhoogd van 18 naar 21 jaar.
- Defensie onthoudt zich op iedere wijze van het actief rekruteren van minderjarigen, ook in het kader van voorbereidende militaire opleidingen.
- Het wapenexportbeleid wordt zo aangescherpt dat er vanuit Nederland en de EU geen wapens geleverd worden aan repressieve en autoritaire staten die mensenrechten schenden. Nederland zet zich – ook binnen de EU – in voor naleving van verdragen tegen landmijnen en clusterprojectielen en voor wereldwijde regulering van de wapenhandel.

- Nederland ondertekent het VN-verdrag voor een verbod op kernwapens. Aanwezige kernwapens worden op korte termijn uit Nederland verwijderd. Nederland werkt samen met andere landen aan een universeel verbod op het gebruik van kernwapens.
- Nederland neemt het voortouw in de ontwikkeling van een internationaal juridisch kader voor het gebruik van bewapende drones (onbemande vliegtuigen).
- Het Nederlandse buitenlandse beleid is nu vaak gericht op handel en niet op het opkomen voor mensenrechten. Nederland gaat zich uitspreken voor mensenrechten en het recht op zelfbeschikking van onderdrukte volken, zoals de Oeigoeren en Tibetanen, en is niet bang om daar ook consequenties aan te verbinden, zoals het inzetten van handelsbeperkingen.
- Nederland oefent druk uit op de Israëlische regering om te stoppen met de bezetting van Palestijns gebied en met de schendingen van mensenrechten en het internationaal recht. Nederland voegt zich bij de 138 VN-lidstaten die Palestina hebben erkend.
- Er komt een einde aan de militaire samenwerking met de Israëlische staat, inclusief wapenhandel. We komen op voor het maatschappelijk middenveld in Israël en Palestina dat nu door de Israëlische regering onder druk staat.
- De Nederlandse kolonisatie van West-Papoea is een van de oorzaken dat het nu in handen is van Indonesië. De Nederlandse regering erkent dat zij historische fouten heeft gemaakt wat betreft mensenrechten en het zelfbeschikkingsrecht van West-Papoea's. De regering zet zich actief in voor de rechten van de Papoea's en de soevereiniteit van West-Papoea. Ook agendeert Nederland de lokale misstanden en mensenrechtenschendingen van de Indonesische regering in de Verenigde Naties (VN)-mensenrechtenraad, en roept Indonesië, in een hechte samenwerking met de African, Caribbean and Pacific (ACP) Group of States, op een VN-mensenrechtenmissie toe te laten in West-Papoea.
- We pleiten voor hardere sancties tegen de mensen die in Iran verantwoordelijk zijn voor gruwelijke mishandeling en doding van vrouwen en demonstranten, door onder andere het intrekken van visa en het bevriezen van tegoeden. De Islamitische Revolutionaire Garde komt op de Europese terreurlijst.